

גבולות ארץ ישראל ומדינת ישראל

משלהי התקופה העות'מאנית ועד להחלטת החלוקה של האו"ם

פרופ' גדעון ביגר

החוג לגיאוגרפיה וסביבת האדם
אוניברסיטת תל אביב

גבולות ארץ ישראל ומדינת ישראל

כתיבה: **פרופ' גדעון ביגר**, החוג לגיאוגרפיה וסביבת האדם, אוניברסיטת תל אביב
מנהל פרויקט **כדאי לדעת**: פרופ' אילון סולן
עריכת לשון: ד"ר דנה ברעם
רכזת אדמיניסטרטיבית: מיכל זוהר
עיצוב גרפי ועימוד: ניצן-שמיר מעצבים
איור עטיפה: shutterstock
כתובת אתר **כדאי לדעת**: goodtoknow.tau.ac.il

איור 1: חילופי השטח בין ירדן לערב הסעודית בשנת 1965. מקור: ויקימדיה. שימוש חופשי. איור 5: מסילת הרכבת החיג'זית בשנת 1914. מקור: ויקיפדיה. יוצר: רוליג. שימוש חופשי. איור 10: וודרו וילסון. מקור ויקימדיה, שימוש חופשי. איור 16: חיים ויצמן. צילום: לשכת העיתונות הממשלתית (ישראל). רישיון CC BY-SA 3.0.
איורים 2, 3, 4, 8, 9, 11, 13, 14 - המחבר.
איורים: 6, 15, 18-21 צילומים מהמקור.
איור 16: ממפת מקור הנמצאת בספריית החוג לגיאוגרפיה בתל אביב.
איור 17: נלקח מספרו של משה ברור - גבולות ישראל.

זכויות הקניין הרוחני, לרבות זכויות היוצרים והזכות המוסרית של היוצרים בחומר זה, מוגנות.

השימוש בחוברת, שמירתן במאגרי מידע והפצתן מותר לצורך שימוש לא-מסחרי בלבד. בעת שמירה במאגרי מידע, יש לציין במפורש את שיוך החוברת לפרויקט "כדאי לדעת" ולצרף קישור לאתר הפרויקט. השימוש לכל מטרה מסחרית ויצירת חומרים נגזרים אסורים ללא קבלת רשות מפורשת בכתב מהנהלת הפרויקט.

תוכן

4	1. הקדמה
5	2. מהו קו גבול
5	2.1 מהותם של גבולות מדיניים
7	2.2 סיווג גבולות
8	2.3 שלבים בקביעת קווי גבול
10	3. היכן היא ארץ ישראל
14	4. השלב הראשון: מעצמות קובעות גבולות 1947-1906
14	4.1 בריטניה מול האימפריה העות'מאנית
17	4.2 מלחמת העולם הראשונה: ציונים וערבים, בריטניה, צרפת וארצות הברית
18	4.3 בריטניה - צרפת - רוסיה - איטליה
19	4.4 התנועה הציונית והצהרת בלפור
20	4.5 כיבוש הארץ ותיחומיה הצבאיים
22	5. ועידת השלום והקמתה של "ארץ ישראל" כיחידה מדינית נפרדת
26	6. תיחום קווי הגבול בדרום, בצפון ובמזרח
26	6.1 קו הגבול הדרומי
28	6.2 קו הגבול הצפוני
35	6.3 הגבול המזרחי של ארץ ישראל
39	6.4 סיכום ביניים: קביעת גבולותיה של ארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי
41	7. התוכניות לחלוקת ארץ ישראל
41	7.1 הצעות החלוקה הראשוניות
42	7.2 המרד הערבי הגדול והצעת החלוקה של הוועדה המלכותית
46	7.3 החלטת החלוקה של האו"ם
51	8. סיכום ומסקנות
53	9. תשובות לשאלות
56	10. להרחבת קריאה

1. הקדמה

גבולותיה של ארץ ישראל ומדינת ישראל משמשים נושא למחקר היסטורי מזה מאה שנה ויותר. בין החוקרים יש המנסים לזהות את מיקומם של גבולות ארץ ישראל בעבר, בתקופות המקראיות ובתקופת בית שני וגם בתקופות משמעותיות אחרות בתולדות ארץ ישראל; ויש גם המנסים לאתר את גבולותיה של הארץ על פי ההלכה היהודית או לשרטט את גבולותיה של הארץ הקדושה לנוצרים ולמוסלמים.

גבולותיה של ארץ ישראל וקביעת הגבולות של מדינת ישראל בהווה ויותר מכך בעתיד - אלה עומדים היום במרכז דיון פוליטי ציבורי. דיונים אלה סופם שישפיעו על גורלם של מאות אלפי אנשים, משני צידי הקווים הסופיים. בשל כך גולש הדיון משולחנות המשא ומתן ומגיע לכל בית בישראל ובשכנותיה.

מי היו הגורמים שקבעו את גבולות הארץ עד שהוקמה מדינת ישראל בשנת 1948, ומה היו מטרותיהם בתהליך זה? כיצד השפיעו מהלכים היסטוריים על קביעת הגבולות ועל מיקומם? מה לגבולות אלה ולגבולות מדינת ישראל כיום? על שאלות אלה ננסה לענות בחוברת.

הגבולות הנוכחיים של מדינת ישראל נקבעו תוך כדי תהליך מדיני-צבאי-פוליטי שתחילתו במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה. ראשיתו של התהליך היא בקביעות שקבעו גורמים עולמיים: אימפריות - העות'מאנית, הבריטית והצרפתית, וכן מוסדות בין-לאומיים - חבר הלאומים והאומות המאוחדות (האו"ם). גורמים אלה בנו קווי גבול במרחב במהלך דיונים מדיניים בינם לבין עצמם, מבלי לערב את תושבי הארץ במהלכים. בקביעות אלה נוצר השטח המוכר כיום בעולם כארץ ישראל, או בשמו הלועזי פלסטינה, והועלה הרעיון לחלקו לשני עמים, וכן גם שורטטו קווים התקפים בשטח עד היום. שלב זה נמשך עד ה-29 בנובמבר 1947, עת החליט האו"ם על חלוקת הארץ למדינה יהודית ולמדינה ערבית.

המשכו של התהליך היה בעימותים צבאיים בין תושבי האזור לבין עצמם, עימותים שיצרו קווי תיחום שונים: קווי שביתת נשק, קווי הפרדת כוחות, קווי הפסקת אש, קווי נסיגת כוחות. בתהליך זה, של עימותים צבאיים המביאים לשינויי קווים, נוצרו קווים שעדיין ניצבים בליבו של הדיון הציבורי והמדיני: "הקו הירוק", שהוא קו שביתת הנשק בין מדינת ישראל למדינות ערב משנת 1949 בתום מלחמת העצמאות; "קו הפרדת הכוחות" ברמת הגולן, המכונה "הקו הסגול", שנוצר בשנת 1974 לאחר מלחמת יום כיפור והיה הקו המפריד בין ישראל לסוריה. התהליך גם העלה מושגים שונים, כגון "רצועת עזה" ו"הגדה המערבית". השלב השלישי החל בשנת 1982 עם חתימת הסכם השלום בין ישראל למצרים, ובו נקבע קו גבול מדיני בין שתי המדינות. אף על פי שהעימותים הצבאיים נמשכים, ממועד זה ואילך נקבעו הגבולות במשא ומתן מדיני בין היושבים באזור, במטרה להגיע לקווי גבול יציבים ובטוחים, למעט חריגה אחת גם בשלב זה: בשנת 1999 נוצר "קו נסיגת כוחות צה"ל מלבנון", המכונה "הקו הכחול".

תהליך קביעת גבולות זה טרם הסתיים ואנו נמצאים כיום בעיצומו. בחוברת זו נעקוב אחרי השלב הראשון, עד החלטת האו"ם בנובמבר 1947. בחוברת הבאה נדון בקביעת הגבולות של מדינת ישראל עצמה מאז ועד היום.

אין בכוונתנו להשפיע עליכם, הקוראים, לאמץ עמדה זו או אחרת. מטרתנו היא להציג בפניכם את התהליכים שעיצבו ועדיין מעצבים את גבולות המדינה, בהתאם לראייתו ולפרשנותו של המחבר.

2. מהו קו גבול

בעולם שאנו חיים בו בראשית המאה העשרים ואחת יש יותר ממאתיים מדינות ריבוניות ועוד כמה עשרות מושבות ושטחי חסות, המופרדים אלה מאלה באמצעות גבולות בין-לאומיים. קו גבול בין מדינות הוא ביטוי מוחשי לתהליך פוליטי היסטורי היוצר קו מדומיין, אך לעיתים קרובות זהו גם אלמנט נופי הקיים בשטח ומשפיע על סביבתו הקרובה והרחוקה.

כל יחידה מדינית מתאפיינת, בין השאר, בקיום טריטוריה ריבונית, המוגבלת בקו הגבול אותה מטריטוריות ריבוניות אחרות. פגיעה בקו זה כמוה כפגיעה בעצם קיומה של המדינה. מקומו של קו הגבול הוא תוצר כוחה ועוצמתה של המדינה בעת שהקו נוצר, והתקבעותו לאורך זמן מתאפשרת בזכות מערך הכוחות הפוליטיים ביחסי המדינה עם שאר העולם.

לעיתים, כאשר הקשר בין מצבה הנוכחי של המדינה ובין מיקומו של קו הגבול ומהותו הוא היסטורי ואינו תפקודי, מיקומו של הקו משקף מצב מיושן ובלתי עדכני. במקרים כאלה נוטה קו הגבול להשתנות, בעקבות לחצים שהמדינה הפעילה או בעקבות לחצים שהופעלו עליה. כך השתנו גבולותיה של האימפריה העות'מאנית במזרח התיכון, באירופה ובאסיה, בעת התפשטותה ובעת נסיגתה. כך השתנו גבולות ארצות הברית ומקסיקו באמצע המאה התשע-עשרה, וכך גם השתנו גבולות גרמניה בעקבות מלחמות העולם במאה העשרים.

2.1 מהותם של גבולות מדיניים

במרחב שאנו חיים בו יש גבולות רבים. למקום המגורים שלנו יש גבול - קירות הבתים והדלת - וזר לא יכול לעבור ללא רשותנו. לחצר שלנו, לשדה שלנו, לכפר או לעיר שאנו חיים בהם - לכולם יש גבולות. אנו מסמנים את הגבולות לעיתים בעזרת גדרות וחומות, לעיתים בעזרת שלטים וסימונים למיניהם. גם בין מדינות יש גבולות - גבולות מדיניים בין-לאומיים.

גבולות מדיניים בין-לאומיים הם קווי גבול הנקבעים במשא ומתן בין מדינות ריבוניות. קווים אלה מסמנים למעשה את התחום המרחבי של הסמכויות הפוליטיות משני עברי הגבול. אף שקו גבול מופיע על המפה כקו דק חסר ממד מרחבי, הרי ההפרדה בין המדינות איננה מוגבלת לפני השטח עצמם כי אם גם לגובה השטח, שהוא המרחב האווירי, וגם לעומק השטח. המרחב האווירי מתוחם מעל שטחה היבשתי של המדינה בהתאם לגבולותיה. המדינה אחראית לקבוע חוקים המסדירים את תנועת כלי הטיס במרחב האווירי שלה, ומטוס של מדינה אחרת אינו רשאי לחדור אליו ללא אישור. עומק השטח הוא כל מה שנמצא מתחת לפני השטח: המדינה שולטת על משאבי הטבע התת-קרקעיים, כגון מים ונפט, הנמצאים באדמה תחתיה. אפשר אפוא לראות בקו הגבול מעין לוח בעל ממדי עומק וגובה, המפריד לכל אורכו וגובהו בין יחידות טריטוריאליים-מדיניות שונות. כך, חדירה למרחב האווירי של המדינה מהווה פגיעה בריבונותה, ולעיתים מתעוררים סכסוכים בין מדינות על ניצול אוצרות טבע הסמוכים לגבול שביניהן.

דוגמה: שדה הנפט רומיילה

שדה הנפט רומיילה הוא שדה הנפט הגדול בעיראק ואחד מחמישה-עשר שדות הנפט הגדולים בעולם. השדה ממוקם בקרבת הגבול עם כווית, ובשנת 1990 האשימה עיראק את כווית בקידוח אלכסוני, שאפשר לחברות נפט בכווית להפיק נפט מהשדה. לדברי עיראק, האשמה זו הייתה הסיבה לכיבוש כווית בשנת 1990.

דוגמה: מקורות הירדן

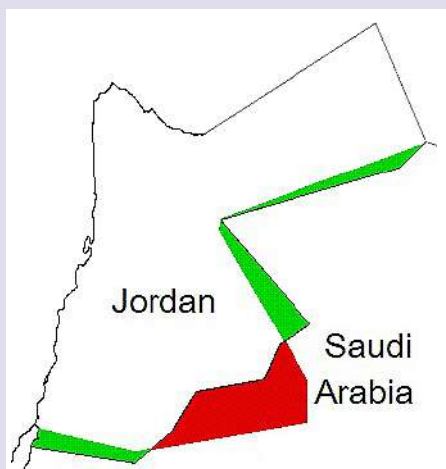
לנהר הירדן שלושה מקורות - הנחלים דן, שניר וחרמון. בעוד שמקורות נחל דן היו בשטח מדינת ישראל לאחר מלחמת העצמאות, הרי מקורות נחל שניר היו בלבנון ומקורות נחל חרמון בסוריה. בשנת 1964 הסתיימה בניית המוביל הארצי, והחלה הזרמה של מים מהכינרת לגוש דן ולנגב הצפוני. עקב פתיחתו של המוביל הארצי, החליטה ועידה של מדינות ערב להטות את מקורות הירדן שבשטח מדינות ערב כדי שלא יזרמו לכינרת. הטיה זו הביאה לעימות צבאי בין ישראל לסוריה, ובתוך כשנתיים הוא הידרדר למלחמת ששת הימים.

גבולות מדיניים נקבעים בהסכמים משפטיים, קבועים ובלתי משתנים. לעיתים, בשל צרכיהן של המדינות משני צידי הקו, מחליטות המדינות לשנות את קווי הגבול בהסכם חדש.

דוגמה: חילופי שטחים בין ערב הסעודית לירדן

לפני שנת 1965 היה המוצא היחיד של ירדן לים רצועת חוף שאורכה חמישה ק"מ בסביבות העיר עקבה, השוכנת ליד אילת על גדת ים סוף. בשנות השישים של המאה העשרים אילת רצתה ירדן להרחיב את נמל עקבה, אך השטח שעמד לרשותה לא היה גדול דיו לבניית נמל מודרני. באוגוסט 1965 חתמו ירדן וערב הסעודית, השוכנת מדרומה של ירדן, על הסכם חילופי שטחים, ובעקבותיו הוארך קו החוף של ירדן בעשרים ק"מ (ראו מפה באיור 1). לשטח זה הורחב נמלה של עקבה. בתמורה קיבלה ערב הסעודית אזור שישבו בו שבטים בדואים הקשורים יותר לשבטים בחצי האי ערב.

בדומה לכך החליפה ירדן בשנת 1982 שטחים מסוימים במזרח המדינה עם עיראק, כדי לאפשר לעיראק לבנות שדה תעופה צבאי באזור מישורי, קרוב יותר למדינת ישראל.

איור 1: חילופי השטח בין ירדן לערב הסעודית בשנת 1965. השטח שהעבירה ערב הסעודית לירדן צבוע בירוק, והשטח שהעבירה ירדן לערב הסעודית צבוע באדום.

2.2 סיווג גבולות

סיווגי גבולות נעשים הן על פי מיקומם בשטח הן על פי אופיים והתייחסותם למרחב שבו הם מותווים. הסיווג המוכר ביותר הוא החלוקה לגבולות טבעיים וגבולות מלאכותיים. גבולות טבעיים הם גבולות המתבססים על צורות נוף פיזיות: נהרות, הרים, ביצות, מדבריות ועוד. גבולות מלאכותיים הם גבולות המתבססים על מעשי האדם: גבולות אסטרונומיים - קווי אורך ורוחב; גבולות מתמטיים - קווים המחברים נקודות שונות במרחב בקו ישר, מעוגל או שבור. במקרים רבים משפיעות סיבות מעשיות על קביעת מיקום קווי הגבול, למשל בעלות על שטחים, מהות התושבים בשטח, גבולות היסטוריים, גבולות לאורך כבישים ומסילות ברזל ועוד.

קווים פיזיים - צורות נוף פיזיות - נבחרו לשמש קווי גבול מדיניים בשל נוכחותם הבולטת בשטח, בשל הקושי להיזז אותם, מכיוון שנוח להגן עליהם ומכיוון שקל למדי להגדיר אותם. כך נקבע שרכס הרי האנדים בדרום אמריקה הוא קו הגבול בין ארגנטינה לצ'ילה, ורכס הפירנאים הוא הגבול בין ספרד לצרפת. נהרות רבים משמשים קווי גבול בעולם, למשל: נהר הריו גרנדה הוא חלק מהגבול בין מקסיקו לארצות הברית, נהר סנט לורנס מבדיל בין צפון מזרח ארצות הברית לקנדה, הנהר יאלו מפריד בין צפון קוריאה לסין, והנהרות דנובה וריין מפרידים בין מדינות שונות באירופה. כך נקבע שנהר הירדן יהיה גבולה המזרחי של ארץ ישראל בתקופת השלטון הבריטי, רכס ראש הנקרה יהיה הגבול בין ארץ ישראל ללבנון, ומדבר סיני יהיה הגבול בין ארץ ישראל למצרים. קווים מלאכותיים נקבעו לאורך קווי אורך ורוחב בעיקר באפריקה ובעיקר באזורי ג'ונגלים או במדבריות שבהם קשה היה לקבוע קו ברור. כך נקבע גבול בין מצרים ללוב ובין מצרים לסודן. אך גם באסיה נקבעו קווים מלאכותיים לאורך קווי אורך ורוחב, למשל צפון קוריאה ודרום קוריאה מופרדות לאורך קו הרוחב 38 צפון, הגבול בין וייטנאם הצפונית לדרומית היה בעבר קו רוחב 17 צפון. קווים ישרים מאפיינים קווי גבול במדבריות, כמו קווי הגבול בין עיראק, סוריה, ירדן וערב הסעודית באזורינו, וכן כמו הקו שרובו קו ישר שבין ישראל למצרים, הנמתח בין רפיח לטאבה.

אף שקווי גבול רבים נקבעו לאורך צורות נוף פיזיות טבעיות, קביעתם כקווי גבול נעשתה בידי האדם, ולכן למעשה כל קו גבול מדיני הוא יצירה מלאכותית: האדם הוא שהחליט שגורם גיאוגרפי פיזי מסוים ישמש קו גבול. עם זאת, השימוש במושגים אלה - קווים טבעיים וקווים מלאכותיים - משרת היום בעיקר מדינאים ומעצבי דעת קהל. היום המונח "גבול טבעי" משמש להגדיר שטח שהמדינה רוצה לשלוט עליו אך אינו נמצא בשליטתה, ולעומת זאת, "קו מלאכותי" משמש להגדיר קו גבול קיים של המדינה שאיננו נוח לה והיא מבקשת לחרוג ממנו בטענה שהוא מלאכותי.

דוגמה: קווי הגבול ה"טבעיים" של מדינת ישראל

יש הטוענים כי קווי שביתת הנשק בין ישראל למדינות ערב לאחר מלחמת העצמאות הם קווים מלאכותיים. הטוענים טענה זאת סבורים כי גבולה הטבעי של ארץ ישראל בצפון הוא נהר הליטני, וגבולה הטבעי של ארץ ישראל במזרח הוא נהר הירדן או אף המדבר הסורי. כך אף נכתב באנציקלופדיה העברית בערך "ארץ ישראל". בהמשך נזכיר שוב את הגבולות הטבעיים הללו. הניסיונות ליישם התפשטות מעבר לקווים מלאכותיים אל קווים "טבעיים" אחראים למלחמות רבות ולכמה מההתפוצות הטרגיות בהיסטוריה. די אם נשווה את גבולות מדינת ישראל בקווי שביתת הנשק, שרובם היו תוצאה של הישגים צבאיים אקראיים במהלך מלחמת העצמאות, לקווי המדינה לאחר מלחמת ששת הימים, שהוצבו על הירדן, לאורך נחל חוקאד העמוק ברמת הגולן ועל תעלת סואץ בגבול עם מצרים.

2.3 שלבים בקביעת קווי גבול

על פי רוב, קווי גבול מדיניים נקבעים בארבעה שלבים עיקריים. השלב הראשון הוא שלב **ההקצאה** (allocation) - החלטה עקרונית של ראשי מדינות לחלק שטח ביניהם. כך החליטו בריטניה וצרפת לחלק ביניהן את המזרח התיכון לאחר מלחמת העולם הראשונה וכך החליטו מנהיגי ישראל ומדינות ערב לקבע את קווי הפסקת האש כקווי שביתת הנשק לאחר סיום מלחמת העצמאות.

השלב השני הוא שלב **התיחום** (delimitation), שבו מתקבלות החלטות הנוגעות לבחירת מיקומו המדויק של קו הגבול ולסימונו על גבי מפה. הדיונים נערכים על פי רוב סביב שולחן דיונים רחוק מאזור הגבול, ומשתתפים בהם נציגים מקצועיים בכירים של הצדדים - משפטנים, מדינאים, אנשי צבא. בשלב התיחום מתרגמים המשתתפים את החלטות ההקצאה של מנהיגי המדינות, ונערכים דיונים על תזוזה של קילומטרים עד עשרות קילומטרים מהקווים שנקבעו בשלב ההקצאה. תהליך זה מסתיים על פי רוב בהסכם משפטי-מדיני. כך, צוות של מומחים בריטים וצרפתים קבע את מיקומו של קו הגבול הצפוני של ארץ ישראל בינה לבין סוריה ולבנון בראשית תקופת המנדט; מיקומיהם של קווי שביתת הנשק בין ישראל לשכנותיה נדונו לאחר מלחמת העצמאות בדיונים במלון השושנים באי היווני רודוס בשנת 1949.

השלב השלישי הוא שלב **הסימון** (demarcation), שבו צוותים משותפים לשתי המדינות מסמנים במדויק את קו הגבול בשטח במטרה ליישם את החלטות התיחום. בצוותים אלה משתתפים מודדים, אנשי צבא הבקיאיים במפות וקרטוגרפים - משרטטי מפות גיאוגרפיות. בשלב זה נבדקות מפות התיחום, שלעיתים אינן מדויקות מאוד, והמסמנים מעבירים את החלטות התיחום לשטח. לעיתים עליהם לשנות את מיקומו של קו התיחום בעקבות המצוי בשטח. למשל, במיקומו הסופי של קו הגבול הצפוני של ארץ ישראל הוכנסו תיקונים, לעיתים גדולים, בשל ענייני בעלויות על קרקע ובשל הרצון להשאיר שטחי קרקע של כפרים בתוך המדינה שבה הם נמצאים. מסיבות דומות הוכנסו תיקונים גם לסימון קו הגבול בין מצרים לאימפריה העות'מאנית בשנת 1906, שחרגו מהקו הישר שנקבע בשלב

התיחום. גם בקווי שביתת הנשק בין ישראל לירדן ובין ישראל למצרים הוסיפו המסמנים שינויים אחדים כדי להקל את חיי התושבים באזור.

שלב הסימון אינו חייב להתבצע מיד לאחר שלב התיחום, בעיקר אם קו הגבול המיועד עובר באזור שומם, חסר כל ערך כלכלי, ועלות סימון הקו אינה מצדיקה את הצורך בסימונו. כך, במשך כל תקופת השלטון הבריטי לא סומן קו הגבול בין ים המלח למפרץ אילת לאורך הערבה. רק בשנת 1946 סומן קטע קטן בסמוך לחוף בין עקבה לאום רשרש (מתחם של המשטרה הבריטית, שעמד במקום שהיום ניצב בו המרכז המסחרי בחוף הים באילת) כדי לקבוע היכן עובר הקו במקום רגיש זה.

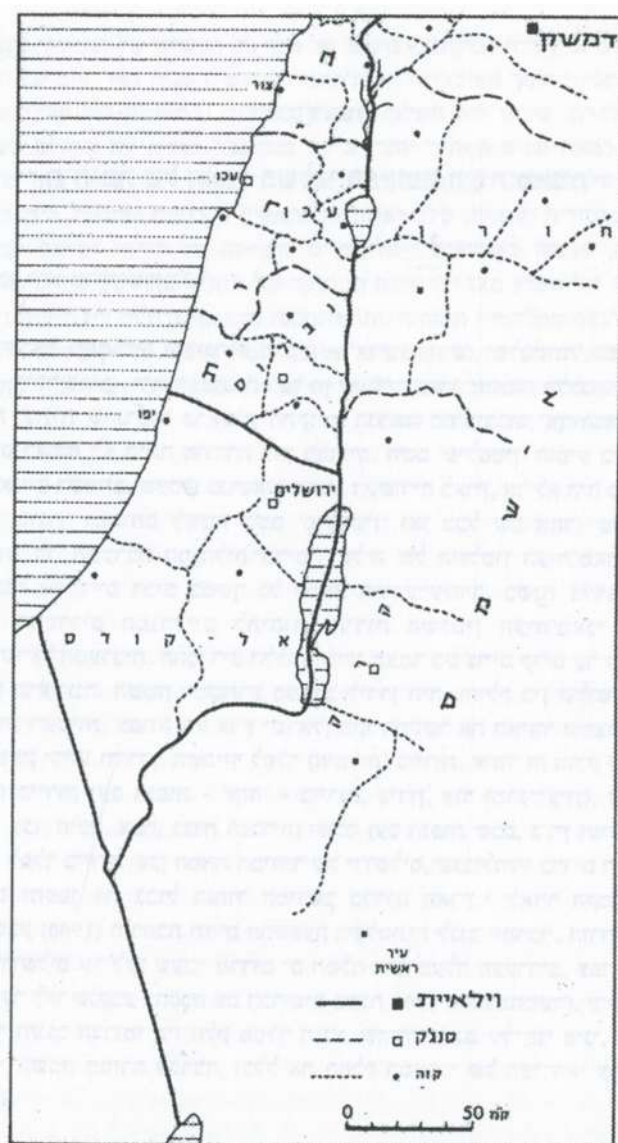
השלב הרביעי והאחרון הוא שלב ה**מנהל** (administration) - בשלב זה קובעים הסדרים באשר למעבר הגבול, לתחנות ביקורת ומכס, לטיב המגע בין שטחים הסמוכים לקו. כמו כן נקבעים הסדרים המיועדים לפתור בעיות שונות המתעוררות במשך השנים ולנוכח שינויים בתפקוד הגבולות. כך שונו סדרי המנהל בקווי הגבול בין ישראל למצרים ולירדן בעקבות הסכמי השלום, נעשו הסדרים מיוחדים למעבר דרוזים מרמת הגולן לסוריה, בשנים מסוימות הופעל מעבר גבול "הגדר הטובה" בין לבנון לישראל, שאפשר לאזרחים לבנונים לעבוד בישראל ועוד. שלבי ההקצאה, התיחום והסימון מסתיימים כאשר המדינאים, הפקידים המומחים והמסמנים המשתתפים בהם מסיימים לבצע את המוטל עליהם. לעומת זאת, שלב המנהל ממשיך להתנהל כל עוד קו הגבול תקף למעבר של אנשים ושל סחורות.

דוגמה: האיחוד האירופי

האיחוד האירופי הוא מקרה מיוחד שבו מנהל הגבול פסק מלהתקיים. בשנת 1985 חתמו שש מדינות - אוסטריה, בלגיה, גרמניה, הולנד, לוקסמבורג וצרפת - על אמנת שֶׁנְגֵן, שאפשרה מעבר חופשי של בני אדם וסחורות ביניהן. עם השנים הורחבה האמנה והצטרפו אליה מדינות נוספות. היום חתומות עליה 28 מדינות והגבולות בין כולן פתוחים, אף שלאחרונה החלו מדינות אחדות לסגור את מעברי הגבול בעיקר למהגרים ולפליטים.

3. היכן היא ארץ ישראל

שני מושגים, קשורים אך לא חופפים, הם "ארץ ישראל" ו"מדינת ישראל". מקובל על הכול שהעיר שכם היא חלק מארץ ישראל, אך ברור לכול שאיננה חלק ממדינת ישראל, וכך גם רמאללה, ג'נין ואפילו אריאל, קריית ארבע ומעלה אדומים. יישובים אלה נמצאים בארץ ישראל אך אינם חלק ממדינת ישראל. נדון תחילה במרחב הנקרא "ארץ ישראל".

איור 2: חלוקה מנהלית של אזור ארץ ישראל בשנת 1914 (מפת המחבר)

ארץ ישראל, על שמותיה ועל כינויה הרבים - ארץ הקודש, פלסטינה, פלסטין ועוד, הייתה ידועה ומוכרת במשך הדורות לכל מי שעסק בנושא הארץ - סופרים, עולי רגל, ציירי מפות, חוקרי תנ"ך, תיאולוגים. השמות הללו הופיעו במפות שצוירו והודפסו במשך השנים שקדמו לעת החדשה¹ וגם במהלכה, אך שטחה של ארץ ישראל לא הוגדר בהן במדויק. השלטון העות'מאני, שהיה הריבון בשטח עד סיום מלחמת העולם הראשונה בשנת 1918, הרבה להשתמש במסמכיו בשם פלסטין, אך בכל ארבע מאות השנים שהעות'מאנים שלטו באזור לא הייתה כלל יחידה מנהלית בשם זה. השטח שממזרח לחופי המזרחי של הים התיכון חולק בין הפרובינציות והמחוזות סוריה, בירות, דמשק, צידון, שכם, עכו, אל קודס (ירושלים) ועוד, אך אף אחד מאלו לא כונה או הוגדר "פלסטין" (ראו איור 2).

בעבור השלטון העות'מאני הייתה פלסטין מושג ערטילאי שהתייחס למרחב אך לא הגדיר יחידה טריטוריאלית ברורה. חוסר הבהירות ליווה את השלטונות העות'מאניים עד סוף שלטונם בארץ. חוסר בהירות זה התבטא גם ביחס להתיישבות המתחדשת של היהודים בארץ ישראל. עם תחילת העלייה היהודית החדשה לארץ ישראל בראשית שנות השמונים של המאה התשע-עשרה, החל השלטון העות'מאני לפרסם פקודות ותקנות שנועדו להגביל את העלייה, את רכישת הקרקעות

¹ העת החדשה: התקופה ההיסטורית שהתחילה עם תום ימי הביניים, בערך בסוף המאה החמש-עשרה, ונמשכת עד היום.

ואת ההתיישבות. אך הוראות אלה לא התייחסו לאזורים מוגדרים ולכן אפשר היה "לחמוק בין הטיפות", לעלות לארץ ולהקים יישובים.

במקורות היהודיים אפשר למצוא תיאורים אחדים העונים על שאלת גבולותיה של ארץ ישראל: גבול ההבטחה לאבות, גבול עולי מצרים וגבול עולי בבל.

גבול ההבטחה לאבות מתואר בספר בראשית ט"ו פסוק י"ח, שבו מבטיח אלוהים את הארץ לאברהם: "לזרעך נתתי את הארץ הזאת מנהר מצרים עד הנהר הגדול נהר הפרת". גבול עולי מצרים מופיע בספר במדבר ל"ד, שבו מבטיח אלוהים למשה את הארץ, ובתיאור חלוקת הארץ בין השבטים בספר יהושע י"ג. גבול עולי בבל מופיע בתוספתא למשנה ואף בכתובת על רצפת פסיפס שנמצאה לפני שנים בעמק המעינות, ליד היישוב רחוב.

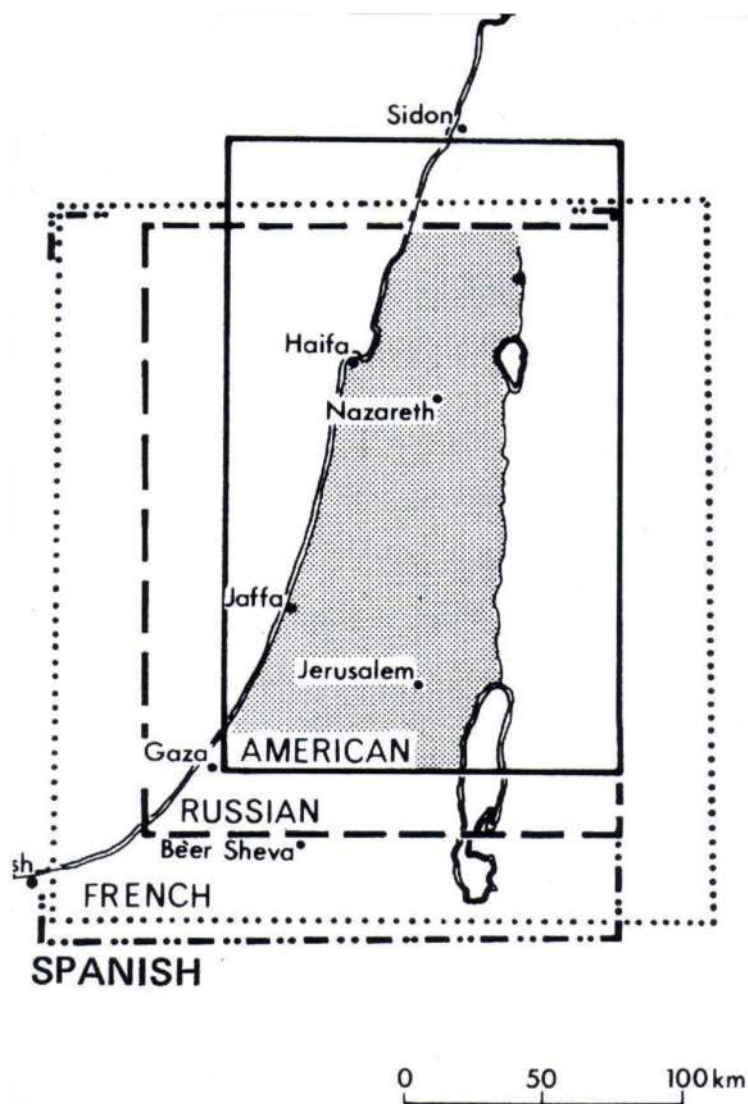
ההלכה היהודית קבעה מערכת שלמה של התייחסויות לארץ ישראל, והתייחסויות אלה נתחמות בגבול הארץ. מערכת ההתייחסויות קובעת מצוות התלויות בארץ וכן איסורים, היתרים ומנהגים שיש לנהוג בהם בארץ ישראל בדרך אחת ומחוצה לה בדרך אחרת. כך למשל, מצוות השמיטה אוסרת על יהודים לעסוק בחקלאות מדי שנה שביעית בארץ ישראל בלבד. דוגמה נוספת היא המנהג לחגוג מחוץ לתחומי ארץ ישראל "יום טוב שני של גלויות", יום נוסף של חגים דתיים שמקורו בעבר, בשל אי-ידיעת המועד המדויק שהחג חל בו.

גבול ההבטחה נראה לרבים כגבול לעתיד לבוא, כלומר לימות המשיח. אך יש הטוענים כי "ארץ ישראל ניתנה לעם ישראל על ידי אלוהי ישראל" (אמירה זו מקובלת בקרב הציבור הדתי), ולכן גבול הארץ המובטחת צריך להיות גבולה המדיני של מדינת ישראל. גבול עולי מצרים שימש בעבר גבול של אדמת הקודש - אותו שטח שבו רצוי לקבור יהודים. וכך יהודי העיר עכו, שנמצאה מחוץ לתחום זה, נהגו לקבור את מתיהם ביישוב הערבי כפר יאסיף שממזרח לעכו, אשר שכן בתוך התחום. רוב המצוות התלויות בארץ מתייחסות לתחום שתוחם גבול עולי בבל, שלא כולו מוסכם על החוקרים. גבול זה מוציא מתחומי ארץ ישראל ההלכתית את אזור אילת, את מרבית הנגב ומרבית הערבה, את כל חוף הים מדרום לאשקלון ומצפון לעכו, ולכן הוא בעייתי לחיים היום בארץ.

אחת הבעיות שעלו מהאי-בהירות בדבר גבולות ארץ ישראל נגעה לשאלת העלייה לארץ: האם יהודי שעלה לארץ והתיישב בעכו, בבאר שבע או במטולה, ענה על מצוות העלייה לארץ? אנו רואים, אם כן, כי תחומי ארץ ישראל חשובים גם מסיבות דתיות. זוהי הסיבה שהמחקר היהודי המסורתי, הנמשך גם בתקופתנו, מנסה להצביע על גבולות ארץ ישראל.

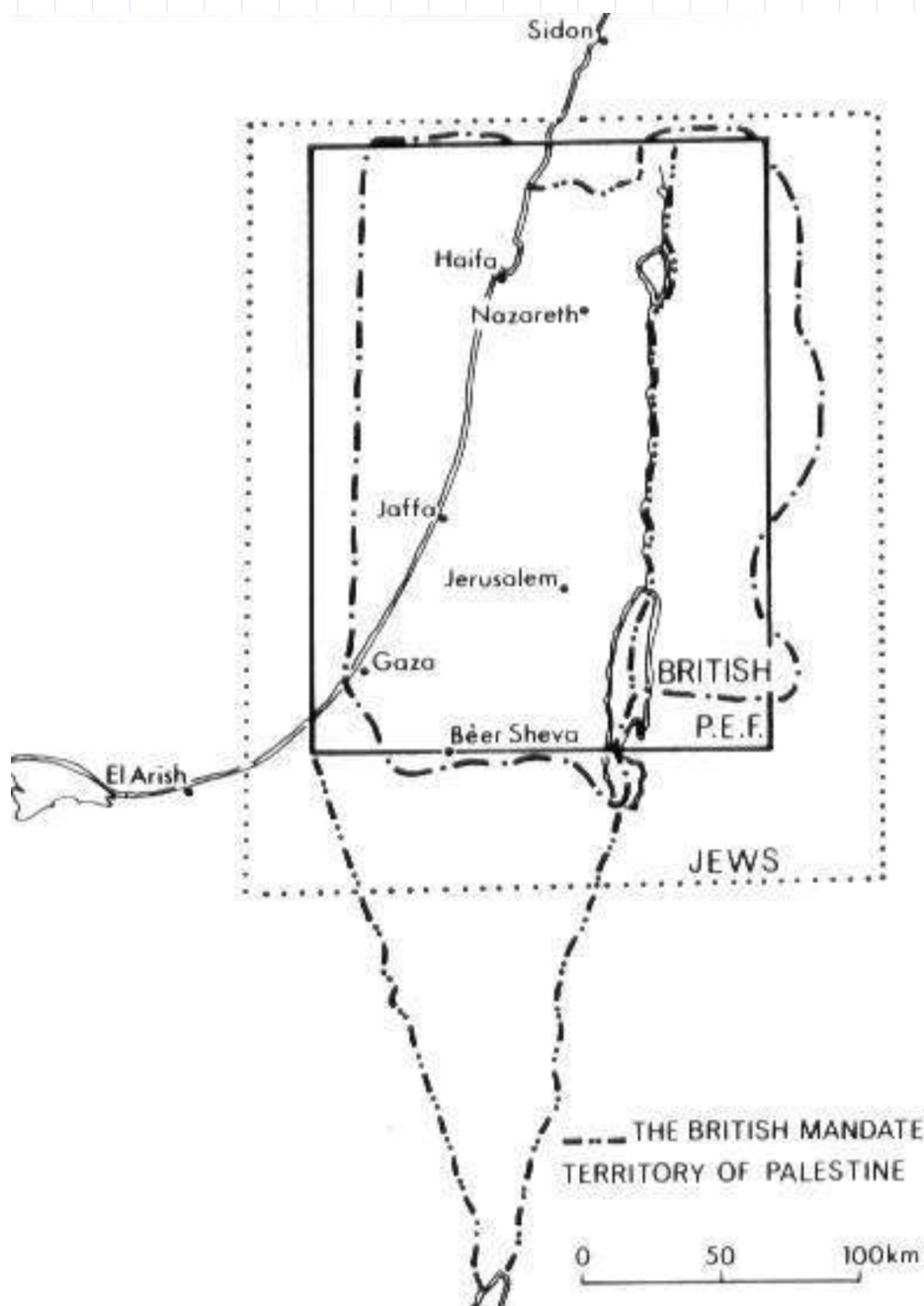
דוגמה: שנת שמיטה

מצוות השמיטה, שהיהודים המסורתיים נוהגים לפיה גם כיום, אוסרת על יהודים לעסוק בחקלאות בארץ מדי שנה שביעית, אך אינה מונעת עיבוד הקרקע על ידי יהודים במקום שאיננו ארץ ישראל לפי ההלכה. כך למשל יישובי הערבה, מעין יהב ודרומה - פארן, גרופית, יוטבתה ואף העיר אילת - אינם נמצאים בתחומי ארץ ישראל על פי "תחום עולי בבל", ולכן תושביהם פטורים ממצוות השמיטה. בין השנים 1977 ל-2005 התגוררו ברצועת עזה יהודים באזור שנקרא גוש קטיף. מכיוון שרצועת עזה נמצאת מחוץ לתחום שתוחם גבול עולי בבל, יכלו תושבי המקום לעבד את הקרקע בשנות שמיטה.

חוסר הבהירות בקשר לתיחומי הארץ היה גם נחלתם של הנוצרים, הרואים עצמם קשורים ל"ארץ הקודש" (Holy Land). אחדים תיארו את הארץ בגבולותיה התנכיים או בגבולות של תקופת בית שני, שבה חי ופעל משיחם ישו הנוצרי. אחרים התייחסו לגבולות המנהליים העות'מאניים, שכזכור לא העניקו את השם "פלסטין" אפילו ליחידת שטח אחת. התיאור המופיע באנציקלופדיה הבריטית משנת 1911 מאיר יפה את הערפל שבו היה הנושא שרוי: "פלסטינה - שם גיאוגרפי למושג מעורפל". אנציקלופדיות שונות תחמו את ארץ ישראל בגבולות שונים (ראו איורים 3, 4).

איור 3: גבולות פלסטינה לפי אנציקלופדיות שונות: ספרדית, צרפתית, רוסית ואמריקנית (נעשה בידי המחבר לפי תיאורים כתובים, לא לפי מפות)

איור 4: גבולות ארץ ישראל לפי האנציקלופדיה בריטניקה הבריטית, האנציקלופדיה היהודית ולפי סקר הקרקע הבריטית לחקירת ארץ ישראל P.E.F.

חוסר הבהירות והיעדר ההסכמה באשר לתיחומה של ארץ ישראל היו בין הגורמים שהביאו לקביעת גבולות חדשים לארץ, ללא התחשבות בעבר או במה שדימו לעצמם אנשים בעת ההיא. תהליך קביעת הגבולות, הנעוץ בתדמיות שגובשו במשך מאות אלפי שנים, החל להתבצע בשטח בתחילת המאה העשרים והוא נמשך גם בימינו אנו.

4. השלב הראשון:

מעצמות קובעות גבולות 1906-1947

בתחילתו של תהליך עיצוב גבולות ארץ ישראל ומדינת ישראל קבעו את קווי הגבול כוחות חיצוניים - שלטונות אימפריאליים וארגונים בין-לאומיים. לתושבי האזור לא הייתה השפעה על עיצוב קווי הגבול, אם כי לעיתים זכו בקשותיהם לאוון קשבת אצל הגורמים החיצוניים. תיחום קווים זה נערך בעיקרו במשא ומתן מדיני בין הגורמים הקובעים הללו, והוא לא היה תוצאה של מאבקים צבאיים.

החל במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה ועד תחילת המאה העשרים, כאשר מעצמות אירופה זיהו את חולשת האימפריה העות'מאנית, הן ניסו להשתלט על נתחים ממנה. רוסיה, במהלך התפשטותה המרחבית האימפריאלית, השתלטה על שטחים המיושבים בעיקר בנוצרים באזור הקווקז ובחצי האי הבלקני, אך בה בעת פעלה להשיג דריסת רגל כלכלית ודתית גם בארץ ישראל. צרפת חיזקה את מעמדה הכלכלי באזור באמצעות בנייה של מסילת ברזל בין בירות לדמשק ובין יפו לירושלים ובאמצעות חפירת תעלת סואץ במצרים. כמו כן, היא חיזקה את מעמדה הדתי-תרבותי בארץ ישראל ובלבנון באמצעות בנייה של כנסיות ושל מנזרים, ותוך כדי כך הגנה על הנוצרים המרונים תושבי לבנון. בהמשך השתלטה בריטניה על קפריסין ועל מצרים במטרה לאבטח את מעבר אוניותיה בתעלת סואץ. האימפריה הגרמנית חיזקה את קשריה הצבאיים והכלכליים עם האימפריה העות'מאנית, בין היתר באמצעות בנייה של מסילת הברזל החיג'זית בין איסטנבול לעיר מדינה שבחצי האי ערב. ולבסוף - איטליה השתלטה על לוב. מהלכים אלה הביאו את מדינות אירופה להתנגשויות חוזרות ונשנות עם האימפריה העות'מאנית המתפוררת. אחת התוצאות של מהלכים אלה הייתה קביעה של קו גבול ראשון באזורנו.

4.1 בריטניה מול האימפריה העות'מאנית

בשנת 1882 השתלטה בריטניה על מצרים. עיקר עניינה של בריטניה במצרים היה כלכלי-צבאי - שמירה על תעלת סואץ, אשר פתיחתה לתנועה בשנת 1869 קיצרה מאוד את הדרך בין בריטניה למושבותיה במזרח הרחוק, והיא נעשתה עד מהרה ל"קו החיים של האימפריה הבריטית". להלכה, לאחר ההשתלטות המשיכה מצרים להיות חלק מהאימפריה העות'מאנית, אך למעשה היא נוהלה בידי הקונסול הבריטי שישב בקהיר. לפי הסכם שנחתם בעבר בין השלטון העות'מאני לשליט המקומי מוחמד עלי, כללו תחומיה של מצרים באותה עת חלק מצפון סיני, בשטח שבין העיירה סואץ לאזור העיירה חאן יונס הסמוכה לעזה. כך, ההשתלטות הבריטית קירבה אותה לארץ ישראל, ובמשך יותר מחמישים שנה הפכה בריטניה לגורם המשמעותי ביותר בקביעת גבולותיה המדיניים של ארץ ישראל.

הבריטים, ששלטו במצרים, התקשו להשלים עם שליטה עות'מאנית סמוך לתעלת סואץ, מהגם שבאותה העת החלה גרמניה להתחרות באימפריה הבריטית והרחיבה את מעמדה בחצר הסולטן העות'מאני. המאבק הגרמני-בריטי הגיע גם למזרח התיכון, ובראשית המאה העשרים החל המצב באזור לעורר

איור 5: מסילת הרכבת החיג'זית בשנת 1914

עניין בין-לאומי. הקונסול הבריטי במצרים, הלורד קרומר, הרחיב למעשה את שליטת מצרים מזרחה עד מרכז חצי האי סיני. בהמשך לכך הקים השלטון העות'מאני בשנת 1899 עיר חדשה באתר של באר שבע, הן כדי לרסן את הבדואים תושבי הנגב הן כדי למנוע התפשטות בריטית לכיוון ארץ ישראל. הטורקים גם ביססו את שלטונם בעיירת החוף עקבה, שהייתה מוצא נוח למפרץ אילת ולים סוף בשל מקורות המים שהיו בה. המסילה החיג'זית, שנשללה בידי האימפריה העות'מאנית בתכנון ובניהול גרמני ובמימון העולם המוסלמי, הגיעה בשנת 1904 עד העיירה מעאן, שמצפון-מזרח לעקבה (ראו איור 5).

קרומר חשש כי העות'מאנים, בשיתוף פעולה עם גרמניה, יבנו שלוחה של מסילת הברזל ממעאן לעקבה, כפי שהמשיכו את קו המסילה מסוריה לכיוון חיפה והים התיכון (אותו קו שכונה בהמשך "רכבת העמק"). כך יעקפו את תעלת סואץ ויאפשרו להם ולבעלי בריתם הגרמנים מעבר ישיר בין הים

התיכון לים סוף ולאוקיינוס ההודי, מבלי להזדקק לתעלה שהייתה בשליטה בריטית. הפקידות הבריטית במצרים לחצה לדחוק את הגבול מזרחה, הרחק מתעלת סואץ, עד הקו הקצר ביותר בין הים התיכון למפרץ אילת, כלומר הקו שבין רפיח לעקבה. כדי ליישם רצון זה נשלח בינואר 1906 מושל סיני, הבריטי ג'ניג'ס ברמלי, להקים עמדה מצרית באום רשרש, שעל חוף מפרץ אילת ממערב לעקבה. ברמלי הכיר היטב את האזור מסיריו ומסקר נרחב שעשה שנים לפני כן על הבדואים באזור. את המהלך הזה עצר הקולונל הטורקי רושדי פחה, ששהה במקרה באותה העת בעקבה, ואיתו גדוד חיילים שהוחזר מדיכוי מרד נגד העות'מאנים בתימן. ההתנגשות המילולית בין הקצין הבריטי לקצין הטורקי הסתיימה בנסיגת הבריטים, אך בה בעת הדליקה תבערה בין ממשלת בריטניה לממשלה העות'מאנית. בריטניה החלה להפעיל לחצים לקביעת קו גבול חדש בין מצרים לאימפריה העות'מאנית, לחצים שכללו גם איומים לשלוח צי בריטי לתקוף את איסטנבול. לאימפריה העות'מאנית החלשה, שגרמניה לא באה לעזרתה, לא נותר אלא להסכים לקבוע קו גבול חדש. רושדי פחה הצליח לשכנע את ממשלתו ואת הבריטים להעביר את הקו מרפיח לטאבה במקום לעקבה, אשר נשארה בתחומי האימפריה העות'מאנית. וכך,

בעקיפין, השאיר מחוץ למצרים את השטח שבו הוקמה חמישים שנה לאחר מכן העיר הישראלית אילת.

שלב ההקצאה, שהיו מעורבות בו ממשלת בריטניה באמצעות נציגה במצרים הלורד קרומר והאימפריה העות'מאנית בראשות הסולטן עבדול חמיד השני, הביא להסכמה על חלוקת האזור בין מצרים לאימפריה העות'מאנית. הדיון על מיקום הקו שיפריד ביניהן הביא לחתימת הסכם התיחום. במאי 1906 נחתם הסכם, שקבע כי יסומן "קו הפרדה מנהלי" שיפריד בין מחוז סיני למחוזות ירושלים וחיג'ז של האימפריה העות'מאנית. הקו המנהלי נועד לחבר בקו ישר נקודה בפתחה המערבי של רפיח עם נקודה במפרץ עקבה, הנמצאת 4.8 ק"מ מערבית לעקבה. בהסכם זה נקבע לראשונה קו שהתייחס לארץ ישראל, קו שהפך לאחר שבעים וחמש שנה, בשינויים קטנים, לקו הגבול הבין-לאומי בין מדינת ישראל למצרים.

ההסכם שנחתם בחודש מאי לא היה בו כדי ליצור עובדות בשטח. כדי לקבוע את מיקומו המדויק של הקו צריך היה לסמנו בשטח ועל גבי מפות מדויקות של האזור המרוחק והשומם שדרכו היה אמור לעבור, ואלה לא היו בנמצא בעת ההיא. לשם כך יצאה משלחת משותפת בריטית-עות'מאנית לסמן את הקו בשטח. במשך ארבעים יום עברה המשלחת לאורך הקו מרפיח למפרץ עקבה והקימה 91 עמודי גבול לאורכו, במרווחים כאלה שאפשרו לראות כל עמוד מהעמוד שלפניו ומהעמוד שאחריו. תוך כדי מלאכת הסימון הצליח רושדי כחה להביא לדחיקת המקום שבו הגיע הקו למפרץ מערבה יותר, כדי למנוע את הפגזתה של עקבה מתחום מצרים. נקודת החוף נקבעה בראס טאבה, המרוחקת עשרה ק"מ

מעקבה, וכך הורחב השטח שעליו נבנתה לימים העיר אילת. בשל קשיי הסימון בשטח ובשל טעויות שאירעו במהלך העבודה, נעשו כמה חריגות מהקו הישר המוסכם, בעיקר באזור הר הנגב ממערב למכתש רמון, שם נוצרו "בליטות" בקו הישר. ואולם, שני הצדדים הסכימו לא לשנות את הסימון בשטח ולהותיר את החריגות על כנן. (ראו איור 6).

איור 6: חלקו הדרומי של קו הגבול בין האימפריה העות'מאנית ומצרים (מפת מחלקת המדידות המצרית, 1912)

באוקטובר 1906 נחתם סופית הסכם קו הגבול. קו 1906 היה קו הגבול הראשון שנקבע במפות ארץ ישראל. נוסף על חשיבותו הגיאוגרפית המקומית, זהו הקו הוותיק ביותר בגבולות הארץ בעת החדשה - גילו יותר ממאה ועשר שנים. אף שנקבע בתחילה שהוא יהיה קו הפרדה מנהלי ללא כל התייחסות גיאוגרפית לתנאי השטח, זכה הקו להיקבע לדורות כקו הגבול הדרום-מערבי של ארץ ישראל, וזאת על אף התהפוכות הרבות שעברו על השטח מאז ועד היום.

4.2 מלחמת העולם הראשונה: ציונים וערבים,

בריטניה, צרפת וארצות הברית

מלחמת העולם הראשונה, אשר פרצה בחודש יולי 1914, התנהלה בין מעצמות "המרכז" גרמניה, אוסטרו-הונגריה ובולגריה לבין מעצמות "ההסכמה" בריטניה, צרפת, רוסיה וסרביה, ובהמשך גם איטליה, רומניה וארצות הברית. בנובמבר 1914 הצטרפה האימפריה העות'מאנית למלחמה לצד מעצמות המרכז. תוצאותיה של המלחמה והאירועים שליוו אותה עד סיומה בנובמבר 1918 הם שהובילו, לראשונה בעת החדשה, לייסודה של יחידה טריטוריאלית מדינית בעלת גבולות ברורים ומוגדרים בארץ ישראל. דיונים מדיניים ומהלכים צבאיים, שהביאו להתמוטטותה של האימפריה העות'מאנית, הותירו חלל ריק במזרח התיכון. המדינות המנצחות, בעיקר בריטניה וצרפת, עיצבו מחדש את מפת המזרח התיכון שלאחר המלחמה, ומתוך עיצוב זה צמחה ועלתה ארץ ישראל ונקבעו גבולותיה, כפי שצויר לראשונה במפות המדיניות של העולם. תיחום גבולותיה של הארץ היה מקצתו תוצאה של חלוקת האזור בין שתי המדינות המנצחות, ובחלקו האחר תוצאה של ארגון פנימי-טריטוריאלי של שטח שהוחזק בידי בריטניה לאחר המלחמה.

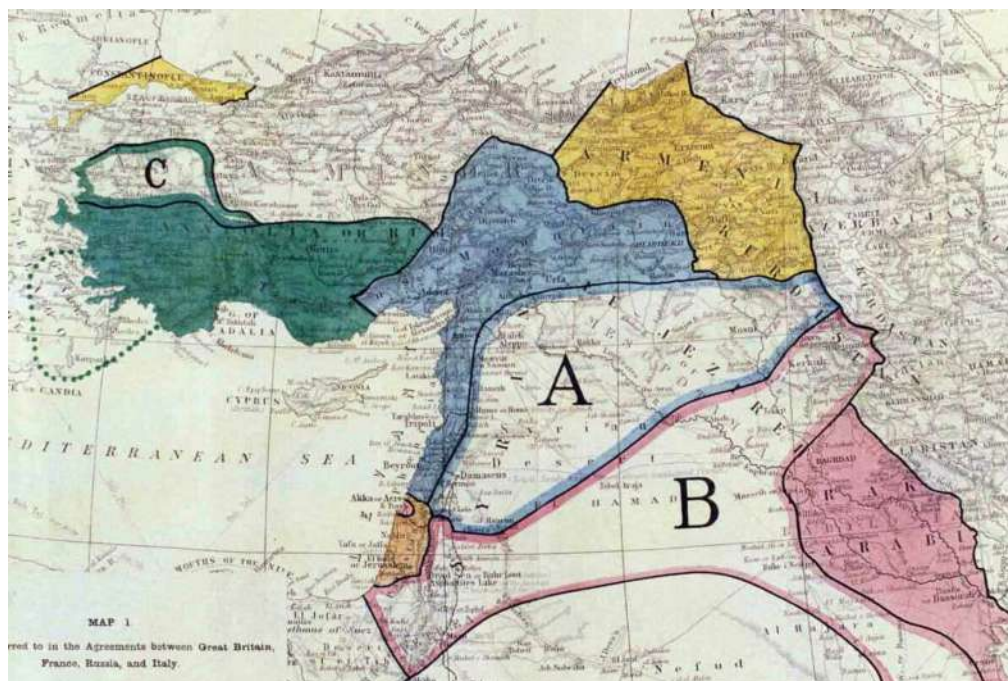
עם תחילת המלחמה ניצב הכוח הבריטי במצרים בחזית מול הכוח העות'מאני בארץ ישראל, לאורך קו הפרדה המנהלי בין רפיח לטאבה. בינואר 1915 חצו הכוחות העות'מאנים את הקו בניסיון לצלוח את תעלת סואץ ולכבוש את מצרים. הם נכשלו בכך, אך הצבא הבריטי נסוג עד התעלה. הבריטים, שכשלו בקרבות נגד האימפריה העות'מאנית גם בגליפולי הסמוכה לאיסטנבול וגם במסופוטמיה (לימים עיראק), חיפשו בעלי ברית שיסייעו להם במלחמה במזרח התיכון. ממשלת בריטניה ונציגיה במזרח התיכון ניהלו מגעים עם המשפחה הערבית הבכירה באימפריה העות'מאנית - משפחתו של השריף חוסיין - במטרה להמריד את הערבים נגד השליטים העות'מאנים.

בתמורה להקמת כוח צבאי שיילחם לצד הבריטים, דרש חוסיין הכרה בעצמאותם של הערבים במסגרת מדינה ערבית, שתשתרע מדרום להרי הטאורוס שבטורקיה בכל השטחים המיושבים בערבים בתחומי האימפריה העות'מאנית. במהלך שנת 1915 נוהלה חליפת מכתבים ערה בין השריף חוסיין ממכה לבין הנציב הבריטי במצרים סיר הנרי מק'מהון, ובסופה הסכימה בריטניה להכיר ולתמוך במדינה ערבית בשטח שדרשו הערבים, להוציא "את שני המחוזות, מרסינה ואלכסנדריה וחלקי סוריה המשתרעים מערבה למחוזות חלב, חמה, חומס ודמשק, שאי אפשר לאמור עליהם, כי הם ערבים טהורים, ולפיכך יש להוציאם מכלל הגבולות שנתבעו" (מתוך המכתבים שעליהם חתום מק'מהון בשם ממשלת

בריטניה). חליפת המכתבים לא הסתיימה בהסכם חתום המלווה במפה. ארץ ישראל (פלסטינה) כלל לא הוזכרה בחילופי המכתבים, אולם השאלה אם ארץ ישראל אכן נכללה בהבטחות שניתנו לערבים הפכה לשאלה מהותית ביחסים בין הערבים לממשלת בריטניה בשנים שבהן שלטו בה הבריטים. הדיון בשאלה היסטורית-פוליטית-טריטוריאלית זו טרם נסתיים. בהיעדר מפה, טענו הבריטים כי התכוונו לשטחים שממזרח לפרווינציה של דמשק, אשר השתרעה דרומה עד מפרץ אילת, ולכן ארץ ישראל נמצאת ממערבה ולא הובטחה לערבים. ואילו הערבים טענו - ועדיין טוענים - כי מחוז דמשק היה מצומצם רק סביב העיר דמשק, והשטח שממזרח לבקעת הירדן והערבה נקרא סוריה - א שמש, ומכאן שהשטח של ארץ ישראל לא הוצא מתחומי ההבטחה הבריטית למדינה עצמאית ערבית.

4.3 בריטניה - צרפת - רוסיה - איטליה

במהלך המלחמה ניהלו מעצמות ההסכמה מגעים באשר לחלוקתה האפשרית של האימפריה העות'מאנית, אם וכאשר תסתיים המלחמה בניצחון. לכל אחת מהמדינות היו שאיפות טריטוריאליות שונות הנוגעות לעתיד השטחים שייכבשו, אך כולן ביקשו להחזיק בארץ ישראל, בעיקר בשל חשיבותה הדתית לשלושת הזרמים העיקריים של העולם הנוצרי: הקתולים, שיוצגו על ידי צרפת ואיטליה; הפרוטסטנטים, שיוצגו על ידי בריטניה האנגליקנית; הכנסייה האורתודוקסיות המזרחיות, שיוצגו על ידי רוסיה הצארית. שאיפות מנוגדות אלה הביאו לפתיחתם של דיונים רשמיים בעיקר בין צרפת לבריטניה, דיונים שניהלו הנציג הבריטי סר מרק סייקס (Mark Sykes) והנציג הצרפתי פרנסואה ז'ורז' פיקו (François Georges-Picot). במרץ 1916, לאחר כחמישה חודשי דיונים, נחתם הסכם בריטי-צרפתי, שנודע בשם "הסכם סייקס-פיקו".

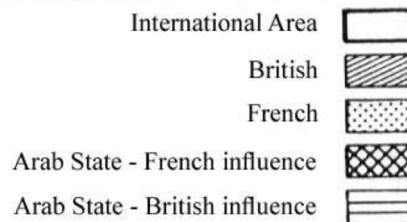
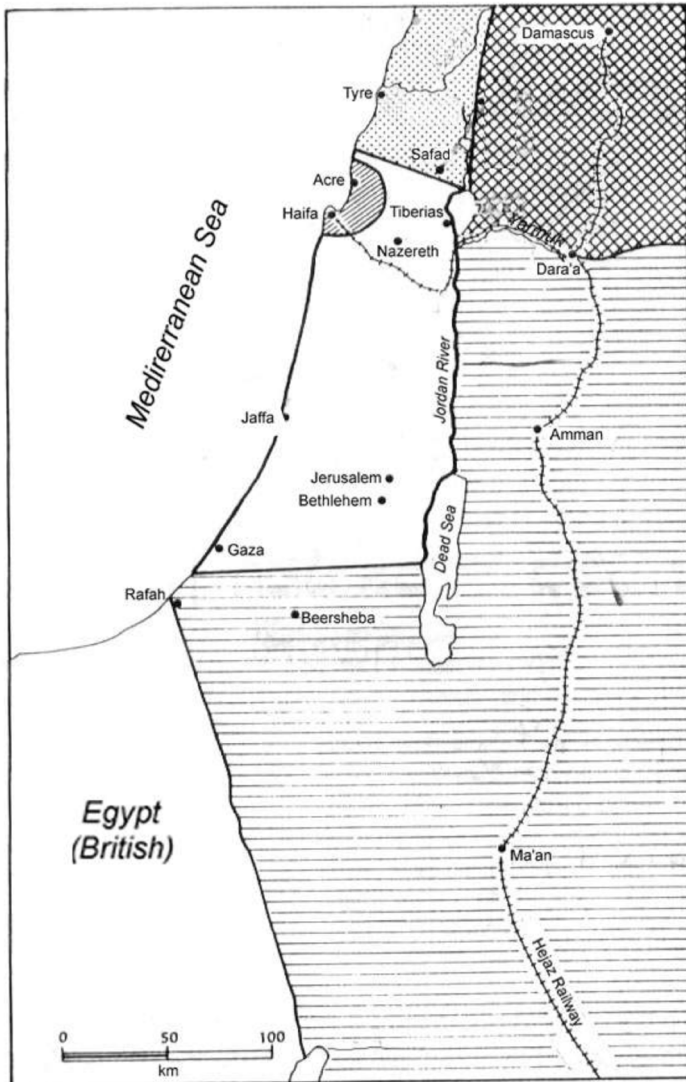

איור 7: חלוקת שטחי האימפריה העות'מאנית לפי הסכם סייקס-פיקו

בהתאם לתנאי ההסכם, שהצטרפו אליו בהמשך ממשלות רוסיה ואיטליה, עמדה צרפת לקבל שליטה ישירה על השטח הכחול במפה שבאיור 7. באזור ארץ ישראל הייתה צרפת עתידה לקבל לשליטתה את כל השטח שמצפון לקו המחבר בין ראש הנקרה לצפון מערב הכינרת (ראו איור 8). במזרח "שטח הכחול", שטח שכונה במפה "שטח A", תקום מדינה ערבית עצמאית בחסות צרפת. בריטניה, שעיקר שאיפותיה היו במזרח, באזור המפרץ הפרסי, תקבל שליטה על השטח האדום במפה. באזור ארץ ישראל הייתה בריטניה עתידה לשלוט במפרץ חיפה, בעמק זבולון ובערים חיפה ועכו, כדי

לאפשר לה להקים נמל עמוק-מים במפרץ חיפה ולהעביר אליו צינור נפט ומסילת ברזל מהשטח שתקבל בעמק הנהרות. בין שני השטחים הללו, בשטח שסומן באות B, תקום מדינה ערבית עצמאית בחסות בריטניה. רוסיה עתידה לקבל את השטח המסומן בצהוב במפה, ואילו איטליה את השטח הירוק.

בארץ ישראל, שחשיבותה הייתה כאמור בעיקר דתית, הוחלט להקים אזור ניטרלי מתוך שאיפה לשתף את כל הגורמים הדתיים הרלוונטיים בניהול "הארץ הקדושה". אזור זה עתיד היה להתנהל במשותף על ידי בריטניה, צרפת, רוסיה ואיטליה ובנוכחות נציג של השריף חוסיין.

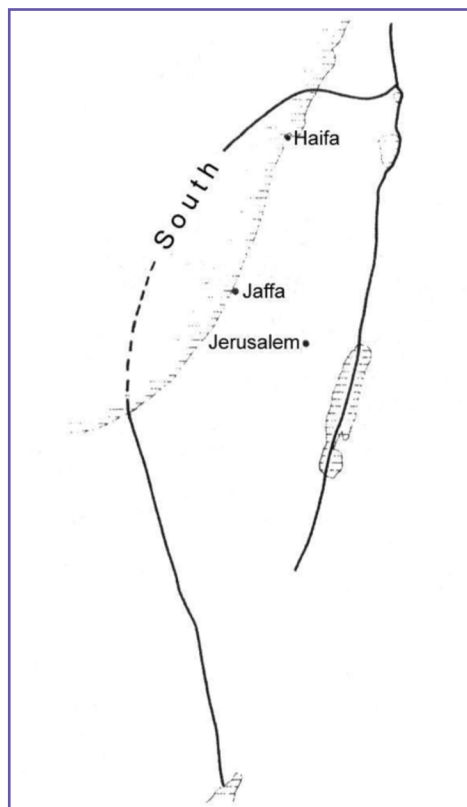
איור 8: חלוקת ארץ ישראל לפי הסכם סייקס-פיקו

4.4 התנועה הציונית והצהרת בלפור

התנועה הציונית, שנוסדה רשמית בשנת 1897, ראתה במלחמת העולם הראשונה הזדמנות להשיג לעצמה דריסת רגל פוליטית ושליטה על ארץ ישראל. בעת המלחמה התרכזה הפעילות הציונית להשגת מטרה זו בעיקר בניסיונות להשפיע על ממשלת בריטניה, שהסתמנה ככוח העיקרי שיכריע בשאלת עתידה של ארץ ישראל. בסדרת מגעים ארוכה עם ממשלת בריטניה, הצליחה התנועה הציונית להשיג את "הצהרת בלפור". ההצהרה פורסמה ב-2 בנובמבר 1917, במכתב ששלח הלורד בלפור, שר החוץ הבריטי, ללורד רוטשילד, והובטח בה כי "ממשלת הוד מלכותו מביטה בעין יפה על הקמתו של בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל, ותעשה כמיטב מאמציה כדי להקל את השגתה של מטרה זו". בהצהרה לא צוינו כל גבולות גיאוגרפיים ולא נאמר בה כי ארץ ישראל תהיה הבית הלאומי היהודי. היעדר הגדרת הגבולות מצד אחד וההבטחות שניתנו לערבים מצד שני אפשרו הן ליהודים הן לערבים לפרש ולהציג את תפיסתם שלהם באשר לתיחומה של ארץ ישראל.

אפשר לראות בשלוש ההתחייבויות - חליפת המכתבים עם השריף חוסיין, הסכם סייקס-פיקו והצהרת בלפור - את חלקו הראשון של השלב הראשון, הוא שלב ההקצאה, בתהליך קביעת גבולותיה של ארץ ישראל לאחר מלחמת העולם הראשונה.

4.5 כיבוש הארץ ותיחומיה הצבאיים

איור 9: גבולות השטח הכבוש הדרומי

כל הדיונים שהוזכרו לעיל נערכו כאשר לצדדים המתדיינים לא הייתה כל דריסת רגל בשטחה של ארץ ישראל, שהייתה עדיין נתונה לשליטת האימפריה העות'מאנית. בקיץ 1916 החלו הבריטים לרכז כוחות במצרים, במהלך אותה שנה כבשו את חצי האי סיני ובינואר 1917 הגיעו לרפיח שבארץ ישראל. באוקטובר 1917 פתח הצבא בראשותו של הגנרל הבריטי אלנבי במתקפה רבתי צפונה, עד כיבוש ירושלים בדצמבר 1917. בקיץ 1918, בשלב האחרון של המלחמה במזרח התיכון, פרצו הבריטים צפונה, כבשו את צפונה של ארץ ישראל והמשיכו לדמשק, לבירות ולחלב שבסוריה. זמן קצר לפני כניעתה הרשמית של האימפריה העות'מאנית באוקטובר 1918 חילק הגנרל אלנבי את השטחים שכבש ליחידות משנה שנקראו "שטח האויב הכבוש". חלוקת השטח התבססה לא מעט על מפת הסכם סייקס-פיקו. השטח הכבוש "הצפוני" הכיל את השטח שהוקצה לצרפת בהסכם ובראשו הוצב קצין צרפתי. השטח ממזרח לבקע הסורי-אפריקני כונה "השטח הכבוש המזרחי" ובראשו הוצב קצין ערבי, נאמנו של חוסיין. השטח שיועד להיות השטח הבין-לאומי - שנכללו בו

גם הנגב שיועד במקור למדינה הערבית והגליל שיועד לשטח הצרפתי - נקרא "השטח הכבוש הדרומי", ובראשו הוצב קצין בריטי (ראו איור 9). כך אותה בריטניה על כוונתה לשלוט בעתיד בארץ ישראל.

בסיום המלחמה נמצא אפוא שטחה של ארץ ישראל בשליטה צבאית בריטית, אולם עתידו הפוליטי של השטח לא היה ברור. שלוש התחייבויות שונות עסקו בשטח זה: ההסכם בין בריטניה לערבים, הסכם סייקס-פיקו בין צרפת לבריטניה והצהרת בלפור שניתנה לתנועה הציונית. על אלה נוספה התחייבות חשובה ביותר: מטרות המלחמה כפי שהוצגו על ידי הנשיא האמריקאי וודרו וילסון, כתנאי להצטרפות ארצות הברית למלחמה לצד מעצמות ההסכמה.

איור 10: וודרו וילסון

וודרו וילסון (Woodrow Wilson) (1856-1924) היה נשיאה ה-28 של ארצות הברית בין השנים 1913-1921. בנאום שנשא בקונגרס בינואר 1918 העלה וילסון ארבע-עשרה נקודות שהן מטרות המלחמה. וילסון תבע כי העולם יוסדר מעתה בהסכמות פתוחות וגלויות וכי בכל דיון בתביעות קולוניאליות יתחשבו המעצמות באינטרסים של האוכלוסיות הנוגעות בדבר - בריבונותם של העמים היושבים בשטח על אדמתם. באשר ללאומים שנמצאו בשליטה עות'מאנית, דרש וילסון להבטיח להם ביטחון מלא ויציב לחייהם והזדמנות נאותה להתפתחות אוטונומית.

ארבע-עשרה הנקודות של וילסון מנעו מבריטניה ומצרפת להשתלט על שטחים במזרח התיכון ולצרף אותם כמושבות לאימפריות שלהם.

בינואר 1919 נועדו המדינות המנצחות בארמון וורסאי שלידי פריז, לוועידת שלום שדנה בעתידו המדיני של העולם ובהסדרים המדיניים שיבטיחו עתיד זה. במהלך ועידת השלום, שנמשכה יותר משנה וחצי, נקבעו גם הסדרים הנוגעים למזרח התיכון בכללו, ומתוך דיונים אלה הסתמנה ועלתה ארץ ישראל כיחידה מדינית מאורגנת בעלת גבולות מסומנים וברורים. לנושא זה נייחד את הפרק הבא.

5. ועידת השלום והקמתה

של "ארץ ישראל" כיחידה מדינית נפרדת

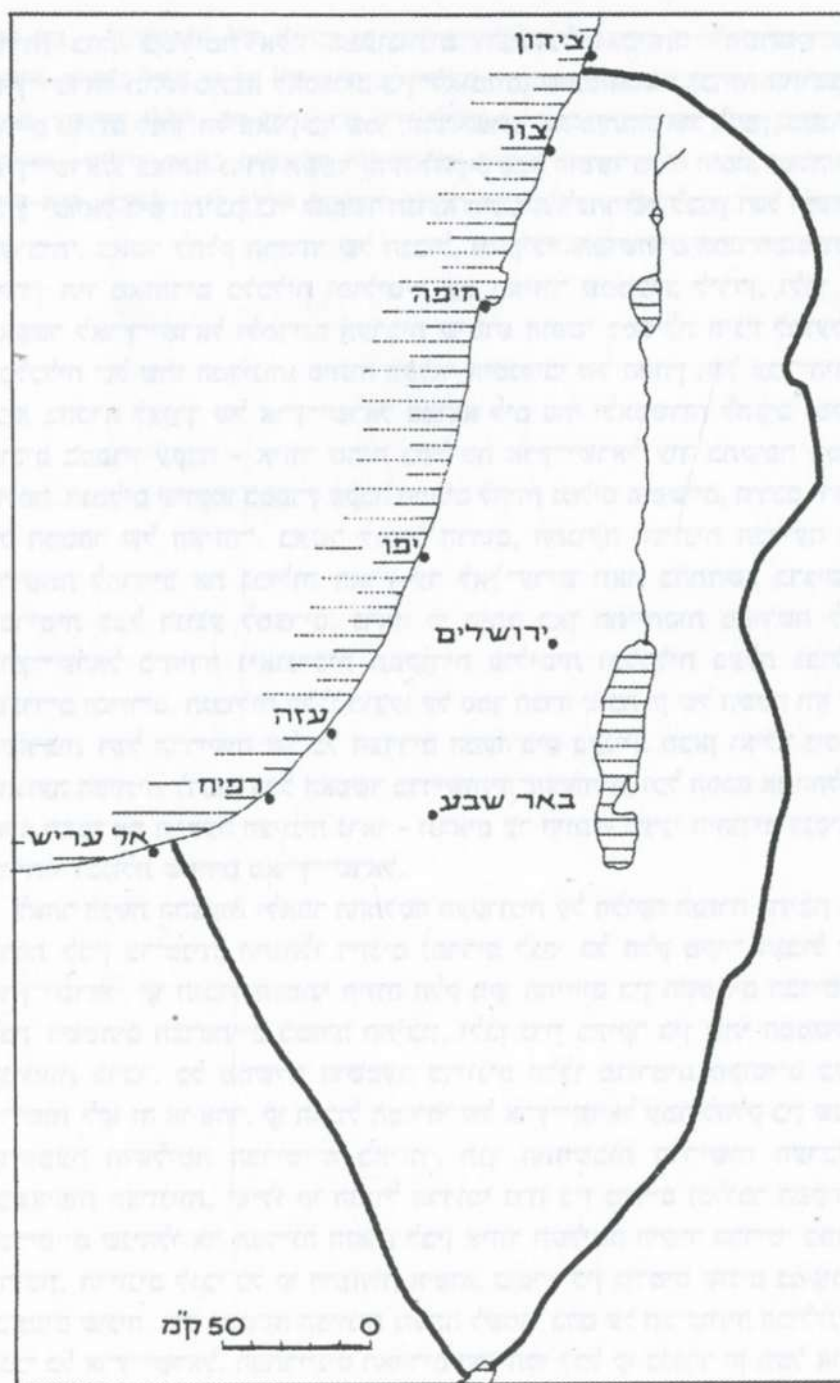
הסדרי השלום במזרח התיכון ושאלת ארץ ישראל לא היו נושא חשוב בוועידת השלום, אולם כבר בראשית שנת 1919 נקראו נציגי העמים השונים שגילו עניין במזרח התיכון להציג בפני ועידת השלום את טיעוניהם ואת בקשותיהם. שלוש נציגויות העלו תביעות באשר לארץ ישראל או לחלקים ממנה: התנועה הציונית ביקשה את כל ארץ ישראל לעצמה בחסות בריטית; הערבים בראשותו של פייסל, בנו של השריף חוסיין, תבעו עצמאות מלאה לערבים בכל המזרח התיכון בממלכה ערבית מאוחדת, ובכלל זה גם בארץ ישראל; התנועה הלאומית הלבנונית הנוצרית-מרונית תבעה שליטה על האזורים שבצפונה של ארץ ישראל.

עצם הסכמתם של מארגני ועידת השלום לשמוע את נציגי התנועה הציונית היה הישג גדול וחשוב לתנועה זו. שלא כמו העמים שישבו על אדמתם באירופה ובמזרח התיכון, העם היהודי לא ישב בארץ אלא היה מפוזר ברחבי העולם. הופעת התנועה הציונית בפני הוועידה, בעידוד ובסיוע בריטי, הייתה למעשה קבלת אישור רשמי להכרת העולם בתביעה היהודית על ארץ ישראל - צעד נוסף בתהליך ההכרה לאחר פרסום הצהרת בלפור בנובמבר 1917.

אנשי התנועה הציונית התכוננו היטב להופעה בפני ועידת השלום. כדי להציג תביעה מנומקת, פנו מנהיגי הציונות למומחים וביקשו מהם להעלות נימוקים שישמשו את הנציגים בוועדה. בין המומחים שאליהם פנו היו אהרון אהרונסון, הבוטנאי המומחה לגיאוגרפיה של הארץ וראש רשת הריגול ניל", שפעלה בשירות הבריטים בקרבות לכיבוש ארץ ישראל; שמואל טולקובסקי, הפרדסן וחוקר הארץ; חיים קלוורסקי, פקידו של הברון רוטשילד וחברת יק"א בצפון הארץ. נציגי התנועה הציונית הופיעו בפני ועידת השלום בפברואר 1919, מצוידים במידע רב. במסמך התנועה הציונית שהוגש ללורד בלפור ב-1.2.1919 (המקור בתיק FO/371/4170 בארכיון הציבורי הבריטי) מופיע הסבר ארוך על תנאיה הכלכליים, הפוליטיים והגיאוגרפיים של הארץ, ולאחריו תביעתה של התנועה הציונית ליצור את "ארץ ישראל" בקווים אלה (ראו מפה באיור 11):

"הגבול יתחיל בצפון בנקודה בים התיכון, בסמוך ומדרום לצידון, וימשיך לאורך קו פרשת המים למרגלות הר הלבנון, עד גשר אל קארון. משם ימשיך לאל בירה לאורך קו ההפרדה בין אגני הנהרות אל קורן ונחל טיאס. מכאן ימשיך הקו בכיוון דרום לאורך הקו המפריד בין המורדות המזרחיים והמערביים של החרמון עד נקודה מערבית וסמוכה לעיירה בית ג'אן. משם ימשיך הקו לכיוון מזרח לאורך קו פרשת המים הצפונית של נהר מוג'נייה, קרוב וממערב למסילת חיג'ז. במזרח - קו קרוב וממערב למסילת חיג'ז עד מפרץ עקבה. בדרום - קו גבול שיוסכם עם השלטונות המצריים. במערב - הים התיכון."

הנימוקים העיקריים לקו תיחום מוצע זה היו כלכליים. התנועה הציונית טענה כי "השטח הגיאוגרפי של ארץ ישראל צריך להיות רחב ככל האפשר, כדי שיוכל לקלוט אוכלוסייה רבה שתוכל לקבל על עצמה חובות של ממשל מודרני, יותר מאשר מדינה קטנה שבהכרח היא מוגבלת במספר תושביה". נקודה נוספת שהעלו נציגי התנועה הציונית באותו מסמך שהוגש ללורד בלפור הייתה נושא המים:

איור 11: דרישות התנועה הציונית לתיחומה של ארץ ישראל משנת 1919

"ארץ ישראל כארץ יבשה למחצה תלויה בכל אספקת מים אפשרית. לכן קיימת חשיבות עליונה לא רק להבטחת השליטה על כל מקורות המים המזינים כרגע את הארץ, אלא שתהיה יכולה לשמור ולפקח על מקורות אלה לכל אורכם. החרמון הוא 'אבי המים' האמיתי של ארץ ישראל, ואינו יכול להינתק ממנה ללא שיפגעו שורשי החיים הכלכליים של הארץ. החרמון זקוק ליעור ולעבודות הכשרה אחרות לפני שיוכל לשמש כמאגר המים של המדינה, ולכן כולו חייב להיות בשליטתם של אלה המעוניינים ביותר והמסוגלים ביותר להשתמש בו. טיפול נאות במי נהר הליטני ישרת את פיתוחה של ארץ ישראל כמו את זה של לבנון, ולכן יבטיחו הסדרים בין-לאומיים את זכויות האנשים הגרים מדרום לליטני. באותה מידה אפשר יהיה להקים נמל חופשי בעיר חיפה, נמלה של ארץ ישראל בים התיכון כדי לאפשר תנועה חופשית לסחר של לבנון ושל המדינה הערבית".

הסדרים מעין אלה פעלו בתקופת השלטון הבריטי - סחורות שהובאו לנמל חיפה והוסעו ברכבת לסוריה היו פטורות ממכס. היום יש הסדר דומה עם ירדן, הנוגע לסחורות המגיעות בעבור הירדנים לחיפה. באשר לחלק המזרחי של הגבול, נטען כי

"המישורים הפוריים ממזרח לנהר הירדן היו מאוחדים כלכלית ופוליטית עם האזור שממערב לירדן, ושימשו כאסם התבואה של ארץ ישראל. מסילת הברזל ממזרח להם חשובה ביותר לקשר תחבורתי בין-לאומי ולכן יש לאפשר לארץ ישראל ולמדינה הערבית [שחשבו שתקום ממזרח לארץ ישראל] שימוש חופשי במסילת חיג'ז לתועלתן הכלכלית של שתי המדינות. פיתוח חקלאי אינטנסיבי של החוראן ושל עבר הירדן יביא בהכרח לצורך של ארץ ישראל במוצא לים סוף ולאפשרות להקים נמלים טובים במפרץ עקבה, שיהיו נמלים חופשיים [ממכסים] ודרכם יועבר כל המסחר של האזור".

באשר לגבול הדרום, התנועה הציונית הבליעה את דרישתה להרחיב את גבולות הארץ עד אל-עריש, וזאת מתוך התחשבות ברגישות הבריטית בכל הנוגע למצרים.

נראה מכאן שתוואי הגבולות הוצע על סמך הכרה מעמיקה הן של השטח הן של השאיפות ושל הדרישות של הערבים.

סיום המלחמה ופתיחת ועידת השלום מצאו אפוא חזית ציונית-יהודית מאוחדת בדרישה לגבולותיה העתידיים של ארץ ישראל. דרישה זו עמדה בניגוד גמור לתפיסה שהעלתה ממשלת צרפת, אשר טענה כי הסכם סייקס-פיקו צריך להיות הבסיס לכל חלוקה עתידית של המזרח התיכון. מעמדה הרשמי של התנועה הציונית היה חלש וחסר כל משמעות, ולעומתה ממשלת צרפת הייתה בין המנהיגות המנצחות של ועידת השלום. אך התנועה הציונית הצליחה לגייס לעזרתה מעצמה עולמית, בריטניה הגדולה, שלא רק תמכה בדרישתה, אלא ראתה בדרישה זאת אינטרס עיקרי בפעילותה הבין-לאומית, ודרישותיה הטריטוריאליות במזרח התיכון חפפו במידה רבה את התביעות הציוניות.

שאיפתה העיקרית של בריטניה באשר לארץ ישראל הייתה להשיג הכרה בין-לאומית בשליטתה בארץ ללא כל שותפים. היא ביססה את תביעותיה על עצם שליטתה בארץ ועל צרכיה בהווה ובעתיד. צרכים אלה היו בעיקר הגנה טובה יותר על תעלת סואץ מפני התקפה מכיוון ארץ ישראל ואפשרות לבנות קשר תחבורתי ישיר בין עמק הנהרות (עיראק העתידה) לבין הים התיכון ולהעביר נפט בדרך זו. ההבטחה הבריטית לסייע בהקמת בית לאומי לעם היהודי הייתה נימוק חשוב בדרישתה של בריטניה להחזיק בארץ ישראל. לנוכח אחיזתה הצבאית בארץ ותמיכתה בתנועה הציונית, התגמדו התביעות האחרות.

פתיחת שיחות השלום ונכונותה של האימפריה העות'מאנית לוותר רשמית על מאחזיה הלא טורקיים במזרח התיכון פתחו אפוא פתח להקמת טריטוריות חדשות באזור. התחרות המסורתית בין בריטניה לצרפת באשר לייסוד מושבות מעבר לים פינתה מקום לשיתוף פעולה צבאי ומדיני בעת המלחמה, ושיתוף פעולה זה עמד עתה להיות גורם חשוב בתהליך קביעת גבולותיה של הארץ. לאחר המהפכה הבולשביקית ברוסיה הצארית, נעלמו הרוסים מהתהליך הפוליטי הבין-לאומי, ולא היה כוח אירופי נוסף שעשוי היה להתערב בנעשה בארץ. עם זאת, עלייתה של ארצות הברית למעמד בכורה בעת המלחמה ובמהלך שיחות השלום נתנה מקום למעורבותה גם בבעיית ההסדרים במזרח התיכון כולו ובארץ ישראל בפרט. מעורבות זאת נתנה את אותותיה במהלך הדיונים.

חבר הלאומים (League of Nations)

ארגון בין-לאומי שהוקם בינואר 1920 על פי החלטתה של ועידת השלום בפריז, בעקבות נאום ארבע-עשרה הנקודות של וודרו וילסון. מטרת הארגון הייתה למנוע מלחמה באמצעות פירוק מנשק, יישוב סכסוכים בין מדינות באמצעים דיפלומטיים ושיפור הרווחה העולמית. עם זאת, הארגון לא הצליח למנוע את מלחמת העולם השנייה, ולכן בשנת 1945 הוחלט לפרק את חבר הלאומים ולהקים את ארגון האומות המאוחדות, שתוכנן להיות יעיל יותר.

השאלה העיקרית בנושא ארץ ישראל הייתה מי ימלא את החלל הריק שהותירה אחריה האימפריה העות'מאנית. חבר הלאומים קבע כי יש לעמוד על עקרון ההגדרה העצמית. אך בסעיף 22 באמנת חבר הלאומים נאמר כי "לגבי אותן המושבות והשטחים, אשר כתוצאה מהמלחמה האחרונה חדלו לעמוד תחת ריבונותן של המדינות שמשלו בהן קודם לכן, והמיושבים עמים שעדיין אינם מסוגלים לעמוד ברשות עצמם בתנאים הקשים של העולם המודרני, יש לנהוג לפי העיקרון, כי טובתם והתפתחותם של העמים הנוגעים בדבר הן בבחינת פיקדון קדוש של התרבות האנושית". בתפיסה זו נדחה הרעיון האימפריאלי של השתלטות על שטחים כתוצאה מכיבוש. עתה היו שטחים אלה שייכים לתושביהם וחבר הלאומים קבע כי "האפוטרופסות על עמים אלה תופקד בידי אומות מתקדמות".²

² מתוך סעיף 22 באמנת חבר הלאומים. המקור העברי מתוך ספרו של דוב יוסף, **השלטון הבריטי בארץ ישראל**, תל אביב, 1948, בנספחים. גם הציטוטים הנוספים בנושא זה הם מתוך סעיף זה כפי שמופיע בספר.

שטחי האימפריה העות'מאנית שלא היו מיושבים בטורקים, היו דוגמה לשטחים מעין אלה. הם כונו מעתה "שטחי מנדט", ונבדלו בכך ממדינות עצמאיות שהוקמו באירופה בשטחי האימפריות שקרסו במלחמה - פינלנד, אסטוניה, ליטא, לטביה, פולין, צ'כוסלובקיה ויוגוסלביה. במזרח התיכון לא יוקמו מדינות עצמאיות. הוסכם כי "עדות מסוימות, שהיו שייכות לפנים לקיסרות התורכית, הגיעו למדרגת התפתחות שבה אפשר להכיר בקיומן כלאומים עצמאיים, ובלבד שיקבלו עזרה ועצה בהלכות שלטון מאת בעל מנדט, עד שיוכלו לעמוד ברשות עצמן". לאחר משא ומתן ארוך הוחלט באפריל 1920 בוועידת סן-רמו, כי בריטניה תקבל מנדט לנהל את "פלסטינה ומסופוטמיה", וצרפת תקבל לניהולה את סוריה ולבנון. צרפת ובריטניה יחליטו ביניהן היכן יעבור קו החלוקה בין השטחים שיהיו בניהולן, וכל אחת הייתה ריבונית לקבוע קווי תיחום פנימיים בשטח שניהלה. צרפת צריכה להחליט היכן היא לבנון והיכן סוריה, בעוד שבריטניה צריכה לחלק את השטח שניהלה בין פלסטינה - ארץ ישראל לבין מסופוטמיה - עיראק.

ואולם, עוד טרם שהתקבלה החלטה רשמית כלשהי בוועידת סן-רמו - לפני סיום המלחמה וביתר שאת מיד לאחריה - התנהלו דיונים רצופים בין נציגי ממשלות בריטניה וצרפת על חלוקתו של המזרח התיכון. ממשלת בריטניה אימצה קו שגרס כי תהיה שליטה בריטית בארץ ישראל בגבולותיה ההיסטוריים "מזן ועד באר שבע". הנוסחה המקראית הפכה עד מהרה לנוסחה העיקרית בקביעת גבולותיה העתידיים של ארץ ישראל. את דרישתה של בריטניה - שחרגה מהסכם סייקס-פיקו הן באשר לארץ ישראל הן באשר לתביעתה לשליטה באזור מוסול בעיראק (שנחשב לאזור שיימצא בו נפט רב) - העביר ראש ממשלת בריטניה דיוויד לויד ג'ורג' לצרפת. ראש ממשלת צרפת ז'ורז' קלמנסו הסכים לחריגה בתמורה לסיוע בריטי לשינויי גבולות באירופה לטובת צרפת. סיכום זה, שהושג בפברואר 1919, סיים את שלב ההקצאה, ועתה עברו הצדדים לשלב התיחום, שנמשך עד דצמבר 1920. בשלב זה עתיד היה להיקבע קו הגבול הצפוני של ארץ ישראל. שלב הקצאה כולו טרם הסתיים במועד זה, מכיוון שטרם הוחלט מה יהיו קווי התיחום בדרום ובמזרח. בדרומה של ארץ ישראל עמד לעבור הגבול עם מצרים. במזרח היה צריך לתחום קווים בין מסופוטמיה למדינה הערבית העצמאית שייסד חוסיין בחיג'ז ולארץ ישראל.

6. תיחום קווי הגבול בדרום, בצפון ובמזרח

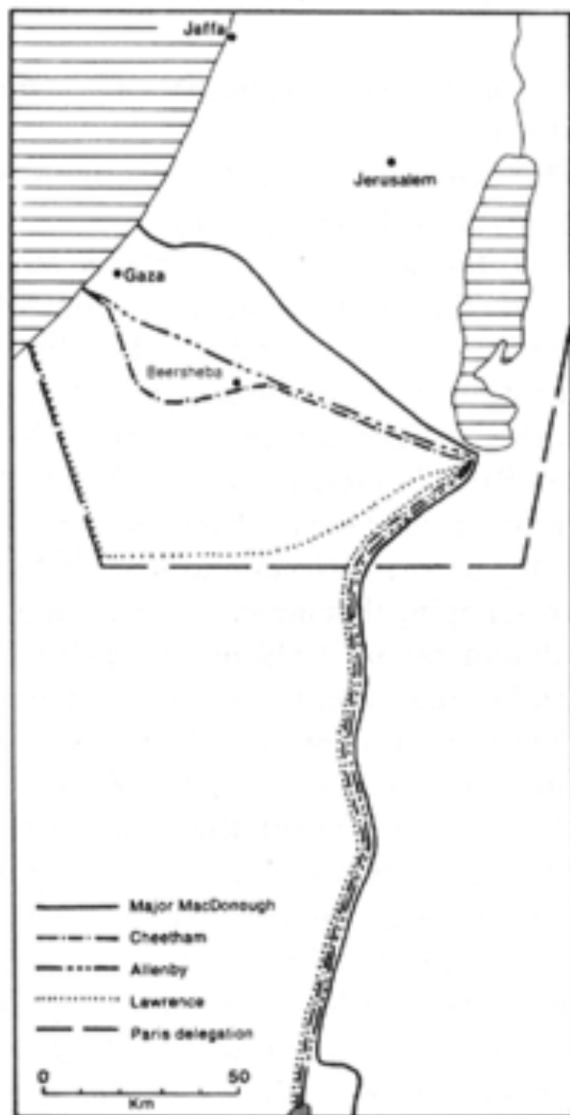
6.1 קו הגבול הדרומי

הגבול הדרומי היה הראשון משלושת הגבולות היבשתיים של ארץ ישראל המנדטורית שהגיעו בו לכלל סיכום, אולם הן אנשי ארץ ישראל הן המצרים כלל לא השתתפו בתהליך קביעת קו הגבול. בשנת 1919, בעת הדיונים על מיקום הקו, הייתה ארץ ישראל במעמד של שטח צבאי כבוש והיא הוחזקה בידי הצבא הבריטי, אך גם נציגי הממשל הצבאי לא היו מעורבים בתהליך. מעמדה של מצרים היה אז של מדינת חסות (פרוטקטורט) של בריטניה. הדיונים התנהלו בין אנשי הממשל הבריטי במצרים לבין נציגי משרד החוץ הבריטי שישבו בפריז, בוועידת השלום. אנשי הממשל הבריטי במצרים שאפו ליצור גבול שיהיה ממוקם עמוק בתוך ארץ ישראל, ואילו אנשי משרד החוץ רצו להבטיח את האינטרסים הבריטיים, שאחד מהם היה הגשמת רעיון הבית הלאומי ליהודים. הדיונים התנהלו באמצעות חליפת מברקים בין פריז לקהיר, שבהם כל צד הביע את דעתו והביא נימוקים לדרישתו.

אנשי הממשל הבריטי במצרים פעלו כדי להשיג קו הגנה טוב יותר על מצרים ועל תעלת סואץ, ולכן ביקשו לקבוע קו גבול שיעבור לאורך ואדיות עמוקים בארץ ישראל - נחל עזה ונחל באר שבע או אפילו נחל הבשור בצפון ונחל הערבה במזרח. קבלת תביעה זו פירושה סיפוחו של כל הנגב למצרים. מלבד הטיעון הצבאי העלו נציגי מצרים את הצורך להחזיק בשטח אדמה פורה בצפון מזרח סיני שיאפשר להטיל מיסים לאחזקת השלטון באזור, וכן הם טענו בזכות הצורך לא לנתק את הבדואים החיים בצפון סיני ממרכזיהם בעזה ובבאר שבע.

פקידי משרד החוץ הבריטי בפריז טענו בזכות קו הגבול ההיסטורי מדן ועד באר שבע. לדבריהם, קביעת הגבול בקו זה תאפשר לחפש נפט באזור ממשיית שבמזרח הנגב, החשוב כל כך למדינה היהודית העתידה. לטענתם, רק היהודים הוכיחו את יכולתם לעבד קרקעות בארץ ולכן הם צריכים לקבל את האדמות הפוריות בצפון סיני. נוסף על כך, יש לענות לדרישת הציונים לקבל מוצא לים סוף במפרץ עקבה. הם דחו את טענת מצרים בדבר נחיצותו של קשר בין הבדואים שבצפון סיני למרכזים המסחריים בארץ ישראל, והציעו לבנות מרכזים מעין אלה בסיני (ראו איור 12, המפרט את ההצעות הבריטיות השונות משנת 1919).

בסופה של ההתכתבות הוצע לאמץ את קו ההפרדה המנהלי משנת 1906 ולהפוך אותו לקו גבול בין ארץ ישראל למצרים. מציע ההצעה טען כי קו זה מעניק לכל צד חלק מדרישותיו, וזהו יתרונו: הציונים יקבלו מוצא לים סוף ואפשרות לחפש נפט, הנוסחה ההיסטורית "מדן ועד באר שבע" לא תיפגע, ועמק הערבה יהיה מחסום מפני פולשים אפשריים מחצי האי ערב למצרים. ואילו מצרים תקבל את שטחי הקרקע שבצפון סיני, אותו אזור שבו הוקמה לימים העיר ימית והיישובים סביבה. חששות מצרים מפני התקפה מכיוון ארץ ישראל נעלמו עם התקדמות הדיונים בוועידת השלום, כשהיה ברור שבריטניה תשלוט גם בארץ ישראל. הגנרל אלנבי, שמונה למושל מצרים, קבע כי קו ההגנה של מצרים יהיה למעשה בצפונה של ארץ ישראל, ולכן לא ראה צורך בקווי ההגנה שהוצעו. והעיקר - קו זה כבר נמדד

איור 12: ההצעות הבריטיות השונות משנת 1919 לקביעה של קו חדש בדרומה של ארץ ישראל

וסומן ולא יהיה צורך בתהליך סימון יקר מחדש. כל הצדדים המעורבים בדיון הסכימו להצעה, ומשרד החוץ הבריטי החליט שאכן קו ההפרדה המנהלי משנת 1906 יהיה קו הגבול העתידי בין ארץ ישראל למצרים. זו הייתה החלטה פנימית, בתוככי מערכות השלטון הבריטי, והיא לא פורסמה ברבים.

במשך כל תקופת השלטון הבריטי בארץ ישראל לא נקבע רשמית שקו זה הוא אכן קו הגבול הדרומי של ארץ ישראל, אך במפות שהודפסו בתקופה זו סומן הקו כקו גבול בין-לאומי. בשל השליטה הבריטית המעשית משני צידי הקו הוא לא היווה מחסום למעבר, ומכיוון שעבר באזור שומם לא נדרש כל פיקוח בסביבותיו. הבריטים בנו תחנת משטרה בחוף מפרץ עקבה באום רשרש, העיירות רפיח ועוג'ה אל חפיר (ניצנה) נשארו בתחומי ארץ ישראל ונוהלו מירושלים, וכך למעשה נקבע בתודעה הכללית כי קו זה הוא אכן קו הגבול בין ארץ ישראל למצרים. כל הפעולות שנעשו בשנים לאחר מכן שהביאו לשינוי זמני בקו - השתלטות צה"ל על חלקים ממערב לקו במלחמת העצמאות, השתלטות ישראל על חצי האי סיני במלחמת סיני ובמלחמת ששת הימים, בניית ערים ויישובים ישראליים בסיני, השתלטות מצרים על רצועת עזה בזמן מלחמת העצמאות של ישראל - כל אלה לא הביאו לשינוי במיקומו של קו הגבול. ואכן, בהסכם השלום שנחתם בין מדינת ישראל למצרים בשנת 1979 הוא הוכרז כקו הגבול, וגם היום זהו קו הגבול הדרום-מערבי של מדינת ישראל.

6.2 קו הגבול הצפוני

קו הגבול הצפוני והצפון-מזרחי של ארץ ישראל המנדטורית היה הקו העיקרי שעל אודותיו נערכו דיונים מהותיים במשך כשבע שנים, משנת 1916 ועד 1923. בסופם נקבע קו גבול בין-לאומי רשמי בהסכם בין ממשלות בריטניה וצרפת.

שתי סיבות עיקריות הביאו להארכת זמן הדיונים על קו הגבול הצפוני. האחת, נראה כי כל מי שהיו לו יד ורגל בעתידו של המזרח התיכון ראה עצמו זכאי להתערב בקביעת קו זה: הממשלה הבריטית וזרועותיה

הצבאיות והפוליטיות, הממשל הצרפתי וממשלותיו המתחלפות, התנועה הציונית, ערביי המזרח התיכון בראשותו של פייסל, לאומנים לבנונים וערביי ארץ ישראל - כולם השתתפו בצורה זו או אחרת בדיונים וניסו לשכנע את האחרים שטענתם צודקת יותר. עם זאת, הדיון התנהל למעשה בין שתי מעצמות עולמיות, בעלות מסורת בתיחום גבולות ברחבי העולם. הסיבה השנייה שהביאה להתארכות הדיונים הייתה מיקומו הגיאוגרפי הצפוי של קו הגבול. בכל הצעה שתקבל יעבור קו זה באזורים מיושבים, והוא עלול לעורר קשיים לתושבי האזור. המתדיינות העיקריות, צרפת ובריטניה, ניסו להתחשב ככל האפשר ביישובים בשטח, כדי למנוע עד כמה שניתן שינויים משמעותיים בחיי התושבים באזור הגבול.

נקודת המוצא לכל הדיונים על הגבול הצפוני הייתה הסכם סייקס-פיקו. בריטניה לא קבעה מראש מהו הגבול הרצוי לה, וזאת בשל הבדלים בגישות במערכות הממשלתיות השונות. ראשי הצבא דרשו קו שיגן מפני אפשרות התקפה מצפון, ולכן ביקשו קו שיכלול את כל דרום סוריה בשטח השליטה הבריטית. אנשי המערכות הפוליטיות ביקשו קו שיתמוך בדרישת התנועה הציונית, ואילו מומחים למזרח התיכון נטו לזוטר על אזור צור, שהיה מיושב במוסלמים קיצוניים, ולכן הציעו קו שנמשך מראש הנקרה אל ברך הליטני ואל מקורות הירדן (ראו באיור 13 את הצעת המשלחת הפוליטית הבריטית). מנגד, הצרפתים, שכבר ויתרו על השליטה המשותפת בארץ ישראל, ניסו להיצמד להסכם סייקס-פיקו ככל האפשר, וראו בכל נסיגה מקווי ההסכם פגיעה ביוקרתם ובמעמדם הבין-לאומי. ואילו התנועה הציונית מצידה ניסתה להסיט את קו הגבול המיועד צפונה ומזרחה מקווי סייקס-פיקו. הבריטים שאפו להגיע להסכם עם הצרפתים, בעלי בריתם במלחמה, מבלי לגרום זעזועים וסכסוכים מיותרים במזרח התיכון.

המנהיגים הציונים עשו ככל יכולתם, יותר מכפי שנעשה בכל הנוגע לקווי הגבול האחרים, והפעילו לחץ רצוף בכתב ובעל פה על כל מי שיכול להשפיע על קביעת מיקומו של קו הגבול הצפוני. לחץ רצוף הופעל על דרגי השלטון למיניהם בבריטניה - משרד החוץ, המנהיגות המדינית, אישים פוליטיים ואנשי משרד המלחמה - כדי לשכנעם שלא לסגת מהתביעה הבריטית, שתאמה בראשונה לתביעה הציונית. אל מול הבריטים ניצבו ממשלת צרפת ונציגיה השונים שלא היו מוכנים לכל ויתור, וגם לאלה פנו אנשי התנועה הציונית. במאמציהם להשיג גבול נוח בצפון הם נפגשו עם נשיא צרפת, עם ראשי הממשלה שכינהו בתקופה זו, עם ראשי הסנט הצרפתי ועם ראשי המפלגות בצרפת כדי לשכנעם לסגת מעמדתם הקשוחה. תזכירים, פגישות ולחץ באמצעי התקשורת הופנו גם לארצות הברית, ואף נערכה פגישה עם הנשיא האמריקני וילסון, שבשלב מסוים נראה כי יהיה המפשר בין הצדדים. התנועה הציונית ניהלה "קרבות מאסף" מתחילת שנת 1920, אך סופה שנאלצה לקבל את התכתיב שהושג בהסכם הבריטי-צרפתי. גם אירועי תל חי (בי"א באדר תר"פ - מרץ 1920) ונפילתם של יוסף טרומפלדור ורעיו לא השפיעו על מיקומו של הקו: בתקופה האמורה, בין ינואר 1919 ליולי 1920, נהרגו ונפצעו בהתנגשויות עם ערבים באזור כ-3,600 חיילים צרפתים, ועשרות אלפי מוסלמים ונוצרים מקומיים נהרגו אלה בידי אלה. נפילתם של שמונה יהודים, ככל שהייתה משמעותית בעבור היישוב היהודי בארץ ישראל, לא הייתה לה כל משמעות בתהליך עיצובו ומיקומו של גבול הצפון.

הלחצים הציוניים שכנעו הן את ממשלת בריטניה הן את ממשלת צרפת כי יש לערוך שינויים מסוימים בקו הצפוני, ופירות הלחץ הזה ניכרו בהזזת הקו צפונה מקו הסכם סייקס-פיקו. שני נימוקים עיקריים

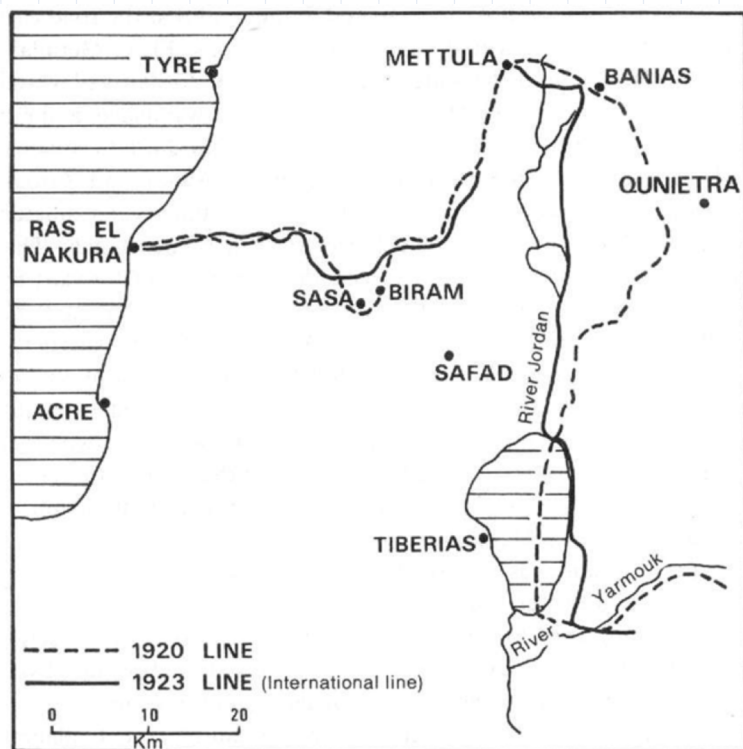
איור 13: הצעת המשלחת הפוליטית הבריטית לשיחות השלום בפריז 1919

השפיעו על קביעת הגבול בצפון: האחד - התוכניות הציוניות לפיתוח ארץ ישראל ובעיקר הצורך במים להשקיה שכנעו את כל הצדדים כי יש להתחשב בהן ולהעניק לארץ ישראל את כל נהר הירדן ואת יובלו הראשי, נחל דן; השני - נוכחותה של התיישבות יהודית במשך עשרים וחמש שנה צפונית למקורות הירדן במושבה מטולה, הובילו להכללת אזור זה בארץ ישראל. בהמשך נוסף גורם שלישי: הצורך באספקת מים סדירה למפעל החשמל ההידרואלקטרי של פנחס רוטנברג, שהביא להכללת חמת גדר והרצועה המובילה אליה בתחומי ארץ ישראל ולהוספת כל אגם הכינרת לשטחה של הארץ.

עם זאת, כאמור, העניין כולו היה נתון למשא ומתן בין ממשלות בריטניה וצרפת, וצרכים פנימיים של כל צד הם שקבעו את מיקומו המדויק של קו הגבול. במשך תקופה ארוכה השתמשו הבריטים בנימוקים "הציוניים" כדי להשיג את מטרותיהם בגבול הצפון.

בשנת 1920, השנה שבה התנהלו הדיונים על גבול הצפון, הכתיר עצמו פייסל למלך המדינה הערבית, ועלה על כס המלוכה בדמשק. חודשים ספורים לאחר מכן הוא גורש בידי כוחות צרפתיים לאחר שצרפת קיבלה מנדט לניהול סוריה ולבנון. במשך שנה זאת התחלפו בצרפת שלוש ממשלות, ולכל ממשלה הייתה עמדה משלה באשר למיקומו של קו הגבול הצפוני, אשר יפריד בין ארץ ישראל הבריטית לסוריה ולבנון שבשליטת צרפת. חילופי ממשלות אלה הקשיחו את העמדה הצרפתית, והעניקו כוח וסמכות לסגל הקבוע של פקידי משרד החוץ הצרפתי - שהיו אנטי ציונים, אנטי ערבים ואף אנטי בריטים - להשפיע על מהלך העניינים.

במשך שנת 1919 החלו הבריטים, שביקשו להחזיר את הצבא הבריטי לבריטניה ולשחרר את החיילים שגויסו במלחמה, לפנות את כוחותיהם מסוריה ומלבנון, ולבסוף התייצבו על קו מראש הנקרה ועד אגם החולה. השיחות בין הצדדים התמקדו בשטח שבין נהר הליטני בצפון לקו סייקס-פיקו בדרום, שטח שהיה למעשה ללא בעלים. הבריטים מדרום והצרפתים מצפון נערכו בבסיסים עירוניים, ומדי פעם שלחו סיורים לשטח. הבסיסים הבריטיים הוקמו בצפת ובעכו ואילו הצרפתים בצידון ובראשייה שלמרגלות הר החרמון. כל השטח שבין מאחזים אלה היה שטח הפקר.

איור 14: קו הסכם 1920 וקו הסכם 1923 בין ארץ ישראל לסוריה וללבנון

הדיונים האינטנסיביים בין הבריטים לצרפתים נמשכו כל העת. הצרפתים הסכימו לוותר על קו סייקס-פיקו והבריטים הסכימו לוותר על דרישתם, שהייתה גם הדרישה הציונית, לקבוע את הגבול על נהר הליטני. המחלוקת הטריטוריאליות הלכו והצטמצמו עד שב-23 לדצמבר 1920 נחתם הסכם רשמי בין ממשלות בריטניה וצרפת (ראו הקו המקווקו באיור 14).

בהסכם זה הסתיים שלב התיחום, שהוא על פי רוב השלב הארוך והמסובך בתהליך קביעת קו גבול חדש. כל הכוחות הפוליטיים היו מעורבים באורח פעיל בדיונים. לחצים פוליטיים, נימוקים כלכליים, היסטוריים, אסטרטגיים, אתניים ואחרים הועלו בשלב זה של הדיונים. אפשר לסכם ששלב זה היה מאבק

בריטי-ציוני על המים לתוכניות ההשקיה של ארץ ישראל מול מאבק על יוקרה צרפתית על האחיזה בשטח תוך כדי נסיגה מהסכם סייקס-פיקו. בדיונים בשלב זה, שהתנהלו בעיקרם באירופה, נעזרו באטלסים היסטוריים ובמפות שלא היו מפורטות ומדויקות. שימוש במפות אלה הביא לחוסר דיוקים, ואלו נחשפו כאשר היה צורך לסמן את קו הגבול בשטח.

מיקומו המיוחד של קו הגבול הצפוני של ארץ ישראל, היותו קו גבול בין-לאומי בין שתי יחידות מדיניות נפרדות זו מזו בעלות שלטון, חוק ומשפט ומנהל שונים ותיחומו באזור מיושב, הובילו להכרח לסמן אותו במדויק. קו הגבול עתיד היה להישען על תוואי נוף גיאוגרפיים בולטים כמו רכסים ונחלים, כדי להקל הן על האנשים החיים בשטח הן על רשויות השלטון. היה אפוא צורך בהסכם שייקבע בידי ועדת גבולות ייעודית, שתעבור לאורך כל הקו, תסכים על כל פרט ותסמן את הגבול בשטח. בעיות אלה הביאו להימשכותו של תהליך הסימון שנתיים ויותר, עד אשר לובנו כל הבעיות ועד שהושג הסכם סופי. גם לאחר מכן, בשלב המנהל, הועלו בעיות שונות הנוגעות לתיחום הקו.

אף שהצורך בסימון הקו היה ברור ובהסכם נקבע כי בתוך שלושה חודשים תוקם ועדת סימון ותצא לשטח, הרי למעשה חתימת ההסכם בדצמבר 1920 לא הובילה לפעולה מזרזת לסימון הקו. במשך תקופת השלטון הצבאי הבריטי, שהסתיים ביולי 1920, עבר קו ההפרדה בין הכוחות הצרפתיים לכוחות הבריטיים בקו ישר מצפון לאגם החולה ומערבה עד הים התיכון. הסכם הגבולות מדצמבר 1920 לא שינה את המצב. במרוצת שלוש השנים הבאות היה השטח שמצפון לקו זה נתון עדיין לשליטה צרפתית.

תושבי מטולה וכפר גלעדי, יחד עם תושבי אצבע הגליל, השתתפו בבחירות לפרלמנט הלבנוני שיישב בבירות. מפקד האוכלוסין הראשון שנערך בארץ ישראל באוקטובר 1922, השתרע טריטוריאלי רק עד קו זה ולא נמנו בו היישובים שמצפון לו. גם לאחר החתימה הסופית על קו הגבול המסומן במרץ 1923, התמשכו פעולות העברת השטח עוד כשנה, ורק באפריל 1924 הושלמה הפעולה ואצבע הגליל הפכה לחלק מארץ ישראל המנדטורית.

ועדת הסימון המשותפת לבריטניה ולצרפת מנתה שני נציגים בכירים מכל צד. בראש הנציגות הבריטית עמד לוטננט-קולונל (סגן אלוף) סטיוארט ניוקומב (Newcombe), איש חיל ההנדסה ומומחה למיפוי שטחים ולסקרי שטח, ובראש המשלחת הצרפתית עמד לוטננט-קולונל פולה (Paulet). ועדת הגבולות עסקה רק בסימון הקטע שבין ראש הנקרה לבין צמת, וניתנה לה הסמכות "לא רק לקבוע את אותם החלקים שהוגדרו כ'קו שיש לקבעו בקרקע' כי אם גם, אם תראה לנכון, תוכל אף לשנות פרטים שנקבעו על ידי גבולות מנהליים או על ידי גבולות אחרים". עוד נקבע כי "הוועדה תצטרך לפעול בכל מקרה קרוב ככל האפשר לקו המתואר בהסכם, ותתחשב ככל האפשר בגבולות המנהליים ובאינטרסים הכלכליים המצויים בשטח".³

ועדת הגבולות אכן לקחה לעצמה חירות רבה וסימנה בשטח קו הידוע בשם "קו ניוקומב-פולה" (ראו איור 15), שרובו היה חדש לחלוטין, אף שעקב בקווים כלליים אחרי קו ההסכם. הוועדה קבעה כמה עקרונות לתיחום קו הגבול:

1. כדי להקל ככל האפשר על תושבי האזור בשל העברת קו הגבול, יש להעביר את הקו לאורך גבולות שטחי העיבוד והמרעה של כפרי האזור ושל השבטים הבדואים שחיים בו: אם הכפר יהיה בשטח ריבוני אחד - בריטי או צרפתי, יועבר קו הגבול כך שכל שטחי הכפר, ולא רק השטח הבנוי, יישארו באותה ריבונות אף אם יהיה צורך לשנות את קו ההסכם המקורי.
2. כל שינוי טריטוריאלי שעשוי להיווצר כתוצאה מהחלטה על פי העיקרון הראשון יאוזן באמצעות העברות של שטחים משני צידי הקו.
3. "הדרכים - לסוריה, המים - לארץ ישראל": כאשר יש קושי לקבוע שייכות של שטח מסוים, אם עוברת בו דרך הוא ישוּיך לצד הצרפתי, ואם יש בו מקור מים כלשהו - מעיין או נהר - ישוּיך לצד הבריטי.

עקרונות אלה הביאו לשינויים רבים בקו הגבול. אפשר לראות את השינויים במפה שבאיור 14, בהשוואה בין הקו המקווקו, המתאר את ההסכמות משנת 1920, לקו הרציף, המתאר את קו ניוקומב-פולה. למשל, חלק מהשטחים של הכפרים הערביים בירעם וסעסע, שהיו אמורים להשתייך לשטח שבשליטת צרפת, צורפו לארץ ישראל.

כשהגיעו חברי הוועדה ליישוב היהודי מטולה, הם נתקלו בבעיה. מטולה עצמה הושארה בשטח הבריטי, ואולם חלק מאדמותיה השתרעו מצפון ליישוב, בשטח שהוקצה לצרפתים ונמצא היום בתחומי לבנון.

³ מתוך סעיף 29 בחוזה סוור (חוזה השלום עם האימפריה העות'מאנית) משנת 1920. התרגום לעברית של המחבר.

בין היישוב לאדמות נמתחה הדרך היחידה שחיברה בין העיירה קוניטרה שברמת הגולן לעיר צור, שתיהן בשטח הצרפתי. העיקרון הראשון דרש שאדמות מטולה יועברו לשטחי ארץ ישראל, בעוד שהעיקרון השלישי דרש שהדרך תישאר בשטח הצרפתי. חברי הוועדה החליטו לדבוק בעיקרון השלישי והשאירו את שדותיה הצפוניים של מטולה בשטח הצרפתי.

בעיה דומה התעוררה באזור הכפר בניאס. הכפר אמור היה להישאר בשטח הצרפתי כי אותה דרך שהוזכרה עברה דרכו, אך בכך מקורותיו של הבניאס (שנקרא היום נחל שניר), אחד משלושת מקורותיו של הירדן, היו נשארים מחוץ לשטח ארץ ישראל, בסתירה לעיקרון השלישי. נקבע שמעיין הנביעה של הבניאס יישאר בסוריה, אך פרט לשימוש מקומי של אנשי בניאס במים לצרכיהם האישיים, כל מי הנחל יגיעו לשטח ארץ ישראל ללא הפרעה.

עיקר השינוי בקו הגבול לעומת ההסכם משנת 1920 נעשה בשטח שממזרח לנהר הירדן. בשטח זה מצאה הוועדה כי קו ההסכם המקורי עובר דרך שטחי האמיר מחמוד אל פעור, ראש השבט הבדואי ערב-אל-פדל. כדי למנוע את חלוקת אנשי השבט ואת אדמותיו בין שתי ריבוניות, הוצע שיועבר קו שיכנס את כל השבט בתחום ריבוני אחד. הוועדה ביקשה לשמוע מהי דעתו של האמיר, והוא ביקש להישאר בתחומי סוריה, מכיוון שלטענתו, אף שהוא אוהד את הבריטים, הוא מבין שכל שטח שיינתן לבריטים יתווסף בסופו של דבר למדינה היהודית העתידה. לכן ביקש שהשבט כולו יישאר בתחומי השטח שלפי תנאי המנדט עתיד להיות חלק ממדינה ערבית עצמאית. הוועדה קיבלה את דעתו והסיטה את הקו מערבה, עד סמוך לירדן בעברו המזרחי.

על פי העיקרון שהוזכר לעיל, היה צריך למצוא שטח חלופי לשטח שהועבר לסוריה. ולכן, במקום הקו שהיה אמור לחצות את הכינרת ולהגיע עד צמת, הוחלט כי כל האגם יהיה בתוך ארץ ישראל הבריטית וכן יתווסף שטח ממזרח לכינרת מהכפר נוקייב ועד חמת גדר. החלטה זו נועדה לסייע בשני נושאים: האחד, שטחים ממזרח לכינרת היו בבעלותו של ראש הקהילה הבהאית סיר עבאס, שהיה נתין בריטי; השני, תוכניתו של פנחס רוטנברג להקים מפעל לייצור חשמל בכוח הנעת המים - מפעל הידרו-אלקטרי. רוטנברג נזקק לשם כך למי הכינרת כדי שישמשו מאגר מים בעבור המפעל, והוא תכנן גם להזרים למפעל את מי הירמוך מנקודה סמוכה לחמת גדר. הועלה חשש כי הזרמה זו תביא לעליית מפלס הכינרת, וכדי שהאגם כולו יהיה בשטח ארץ ישראל בכל מצב, נקבע כי קו הגבול בצפון-מזרח האגם יהיה תמיד במרחק של 10 מטר משפת המים. תוכניותיו של רוטנברג הובילו גם לסימון קו הגבול בין הכפר בניאס לכינרת ממזרח לנהר הירדן, בשליש הגובה לרמת הגולן, ולא על הירדן עצמו. וזאת - כדי לקבוע את ריבונותה של ארץ ישראל על כל הירדן, שהרי היה מקובל ש"הנהר הקדוש ירדן הוא הנהר של הארץ הקדושה".

סימון קו הגבול החדש בשטח נעשה בקיץ 1921, באמצעות 71 עמודי גבול. הקווים הישירים שחיברו בין העמודים ייצגו את קו הגבול, פרט לאותם אזורים שבהם נקבע שהגבול יעבור במרכזו של נחל או של כביש. כדי להבטיח את הכללת נחל דן, מקורו הראשי של הירדן, בתחומי ארץ ישראל, נקבע כי קו הגבול יעבור לרגלי המדרון הצפוני של תל דן וכך כל מעיינות הדן, אשר כולם נובעים ממערב לתל,

יישארן בארץ ישראל. בשל היעדר מיפוי מדויק של הבעלויות על הקרקעות באזור, זימנה הוועדה את ראשי הכפרים משני צידי הקו כדי לקבוע את מיקומו המדויק של הגבול בשטחי הכפרים. יחד עם ראשי הכפרים סומן קו הגבול באופן שכל כפר והשטחים המשויכים לו יישארן באותו צד של הגבול.

איור 15: "אצבע הגליל" - חלק ממפת ניוקומב-פולה, 1923

הדיונים על מיקומו המדויק של הקו ועל ההסדרים הקשורים במפעלי המים העתידיים ובהצעות שונות להתוות קווים אחרים - כל אלה האריכו את פרק הזמן עד השגת הסכם סופי. רק ב-7 במרץ 1923 נחתם הסכם בין ממשלת בריטניה לממשלת צרפת על מיקומו המדויק של קו הגבול בין ארץ ישראל מצד אחד לבין סוריה ולבנון מהצד האחר (ראו הקו הרציף במפה שבאיור 14).

העברת קו הגבול באזור מיושב עוררה בעיות רבות, והחשובה שבהן הייתה בעיית קרקעות הכפרים באזור הגבול. כפי שנכתב למעלה, אף שנעשה מאמץ להעביר את כל קרקעות הכפרים לרשות ששלטה בשטח הבנוי של הכפר, התברר כי כמעט לאורך כל קו הגבול נותקו כפרים מאדמותיהם, לפחות מחלקן. מסיבה זו נקבע כי אנשים שבבעלותם קרקעות בצד האחר של הגבול יוכלו לעבדן ללא הפרעה.

הסכם מרץ 1923 קבע סופית את מיקומו של קו הגבול הבין-לאומי היחיד של ארץ ישראל - קו הגבול הצפוני והצפון-מזרחי. קו זה הותווה

לאחר דיונים בין-לאומיים בין שתי מדינות ריבוניות, בעלות ברית ולא אויבות, וקביעתו לוותה במשא ומתן פוליטי ארוך. כל אחד משלושת הגורמים שהשתתפו בתהליך - הבריטים, הצרפתים והתנועה הציונית - זכה לקבל אחדות מדרישותיו בעוד שדרישות אחרות נדחו. הצרפתים ביקשו לשמר את קו הסכם סייקס-פיקו ולא זכו לכך, אך הם שמרו בידיהם את נהר הליטני ואת כל האזור שמדרום לליטני ועד קו מטולה-ראש הנקרה, שלא היה חלק מלבנון ערב מלחמת העולם הראשונה. דרישתם של הבריטים שהליטני יהיה הגבול לא התקבלה והם אף לא קיבלו את מסילת הברזל מצמח ועד דרעה (היום בסוריה). ואולם הם הצליחו להשיג בעבור התנועה הציונית את אצבע הגליל ואת כל נהר הירדן ואת מקורותיו הראשיים - מעיינות הדן, וכן את כל ימת החולה והכינרת ואת השטח שממזרח לכנרת עד חמת גדר. לטענת התנועה הציונית, היא הייתה הנפגעת העיקרית ממיקומו הסופי של הקו: נראה

שניתוקה של ארץ ישראל מנהר הליטני ומאזורי גידול החיטה ברמת הגולן פגע בכל תוכניות הפיתוח הציוניות של ארץ ישראל.

עם זאת, יש לציין שהתנועה הציונית כלל לא ניצלה את השטח שהבריטים השיגו בצפון הארץ. ביצות החולה לא יובשו, מפעל החשמל לא השתמש כמעט במי הכינרת, יישובים ספורים בלבד הוקמו באזור ואף אלה רק בסוף תקופת השלטון הבריטי, ולא הועברו מים מצפון לדרום. מדינת ישראל היא שהוציאה אל הפועל, לאחר הקמתה, את המפעלים שכוונו לאזור זה - את מפעלי התיישבות ובעיקר את בניית המוביל הארצי, שהביא לפריחת החקלאות במרכז הארץ ובדרומה.

לסיכום, שלושה גורמים עיקריים קבעו את מיקומו הסופי של הגבול בצפון. האחד - הנימוק ההיסטורי-תנכ"י-דתי, שהביא את הבריטים והצרפתים להסכים על הנוסחה "מזן ועד באר שבע" הכוללת גם את הירדן. הגורם השני היה הדרישה הציונית המתמדת לקבוע גבול כלכלי ולשלט על המים בצפון הארץ. תביעות אלה, שלא נשענו על העבר ההיסטורי אלא על העתיד הכלכלי, השפיעו על הרחקת הגבול צפונה ככל האפשר, עזרו לבריטים במאבקם ושכנעו את הצרפתים לרכך את עמדתם בכל הנוגע לשטחה העתידי של ארץ ישראל. הגורם השלישי היה נוף האזור - היישובי והפיזי. שלא כמו בקו הגבול הדרומי, תוואי נוף בולטים כגון קו פרשת המים בין הירדן לבין הליטני, קווי רכס בראש הנקרה וערוצי נחלים הם שקבעו את תיחום השטח לפני סימונו. המבנה היישובי עצמו השפיע על התיחום של הקו הסופי, שנקבע לפי שטחי עיבוד ומרעה ודרכים מקומיות יותר מאשר לפי קווים פיזיים בשטח.

6.3 הגבול המזרחי של ארץ ישראל

קו הגבול המזרחי היה קו הגבול האחרון שנקבע לארץ ישראל שבשלטון בריטניה, וקביעתו הייתה קשורה להקמת היחידה הטריטוריאלית-פוליטית של עבר הירדן, אשר כמו ארץ ישראל ושכנותיה בצפון ובמזרח - לבנון, סוריה ועיראק - הוקמה יש מאין לאחר מלחמת העולם הראשונה. אומנם, עוד בעת תהליך קביעתם של הגבולות האחרים הועלו רעיונות ונערכו דיונים כלליים על קו זה, אך רק בקיץ 1922 התנהלו דיונים מעשיים וממוקדים על מיקומו. אינטרסים ציוניים ושאיפות ערביות היו מעורבים בתהליך, אולם בדומה לגבול הדרומי ובשונה מהגבול הצפוני - ההכרעה כולה הייתה נתונה בידי הבריטים לבדם.

בקביעת מיקומו של קו הגבול היה צריך לפשר בין שתי גישות מנוגדות, זו של התנועה הציונית מצד אחד וזו של הערבים מצד שני. התנועה הציונית ותומכיה בקרב אנשי הממשל הבריטי ובקרב הציבור בבריטניה ראו בשטח המיושב והפורה שממזרח לירדן ולערבה - גלעד, עמון, מואב ואדום המקראיות - את "ארץ ישראל המזרחית", חלק בלתי נפרד מארץ ישראל העתידה. אזור זה היה נחוץ לארץ ישראל מכיוון שהוא אפשר הגנה נוחה על מרכז הארץ מפשיטות השבטים הבדואים של חצי האי ערב, אך בעיקר לצורך התיישבות עתידית ופיתוח כלכלי וחקלאי, ובכלל זה שימוש במסילה החיג'זית לצורך קשר עם העולם. העמדה הציונית, שגובשה בעזרת מומחים כמו שמואל טולקובסקי ואהרון אהרונוסון, תבעה לקבל את כל השטח שממזרח לירדן ולערבה עד קו המרוחק כ-16 ק"מ מקו המסילה ומקביל לה. קבלת שדות החיטה הנרחבים ברמות הגלעד, קרבה למסילה החיג'זית ואחיזה במוצא ימי מעקבה למפרץ אילת וליים סוף ודרכו לאוקיינוס ההודי - אלה היו הנימוקים העיקריים לדרישה זו.

מנגד, הערבים ותומכיהם בממשל הבריטי ראו בשטח זה חלק מהמדינה הערבית המשתרעת מחיג'ז ועד סוריה. הם הסתמכו על ההסכם בין ממשלת בריטניה לשריף חוסיין, שהייתה בו הבטחה להכרה במדינה ערבית עצמאית ממזרח לירדן ולערבה. גם בהסכם סייקס-פיקו נקבע כי השטח ממזרח לירדן ואף הנגב כולו יהיו חלק ממדינה ערבית, בעוד שמרכזה של ארץ ישראל יהיה בין-לאומי. לראשונה נועדה התנועה הלאומית היהודית לדיונים עם התנועה הלאומית הערבית, והבריטים נקראו לתווך ולפשר בין הצדדים.

לאחר כיבוש המזרח התיכון חולקו השטחים שבהם מדובר לשני אזורי ממשל צבאי שונים. את השטח שמערב לנהר הירדן ניהל מפקד צבאי בריטי, ואילו את השטח שממזרח לירדן ולערבה ניהל מפקד צבאי ערבי. באפריל 1920 הוחלט בוועידת סן רמו שבאיטליה על מתן המנדט על ארץ ישראל ועל מסופוטמיה לבריטניה, אולם בהחלטה זו לא הוגדרו גבולות השטח המנדטורי. פקידי משרד החוץ הבריטי שדנו בעתיד השטח שממזרח לירדן העלו שלוש הצעות אפשריות: האחת, שטח זה יהיה חלק מהמדינה הערבית של חיג'ז בראשות השריף חוסיין, שהמליך עצמו למלך חיג'ז; השנייה, אזור זה יהיה חלק מהממלכה הערבית של פייסל, בנו של חוסיין, שהמליך עצמו למלך סוריה במרץ 1920; והשלישית - שטח זה יהיה חלק מהאזור שבריטניה קיבלה עליו מנדט. החלטה סופית לא נתקבלה בעת ההיא, והנציב העליון הבריטי הראשון, הרברט סמואל היהודי, קיבל לניהולו ביולי 1920 שטח ללא גבולות ברורים.

זמן קצר לאחר כניסתו של סמואל לתפקידו כבשו הכוחות הצרפתיים, שקיבלו מנדט לנהל את סוריה ואת לבנון, את דמשק מידי פייסל והערבים. השתלטות הצרפתים על דמשק העלתה מיד את הבעיה - עד היכן בדרום מגיעה השליטה הצרפתית. מפקד הכוחות הבריטיים באזור ביקש להשתלט על השטח שממזרח לירדן ולערבה, אך משרד המלחמה הבריטי דחה את דרישתו בשל השאיפה לשחרר משירות יותר ויותר חיילים בריטים ששהו במזרח התיכון. על פי הצעת שר החוץ הבריטי נשלחו קציני מנהלה בריטים לשמש מושלים צבאיים ולנהל את המרחב, ובהדרגה השתלטו על השטח בקיץ 1920. משרד החקלאות הבריטי ביקש לשלוט במרבצי הפוספטים שבאזור סאלט שבעבר הירדן המזרחי לצורך פיתוח תעשיית דשנים, והרברט סמואל לחץ לצרף אזור זה לתחומי שליטתו בארץ ישראל. באותה העת החליטה ממשלת בריטניה להעביר את הטיפול בענייני המזרח התיכון ממשרד החוץ למשרד המושבות, שעסק בניהול שטחי האימפריה הבריטית ברחבי העולם, ועד העברה זו, שנערכה בתחילת 1921, הוקפא הדיון בנושא.

ההסכם על קו הגבול הצפוני שהושג בדצמבר 1920 אכזב את התנועה הציונית. חיים ויצמן, שנבחר לנשיא ההסתדרות הציונית העולמית ועמד בקשרים הדוקים עם ממשלת בריטניה, הגביר את הלחץ על משרד החוץ הבריטי, ולאחר מכן על שר המושבות וינסטון צ'רצ'יל, כדי לקבוע קו מזרחי לארץ ישראל - עד גבול המדבר הסורי שממזרח לעמאן. צ'רצ'יל כינס בראשית מרץ 1921 ועידה בקהיר, לדיון בדרכי ניהול האזורים במזרח התיכון שבשליטה בריטית. החלטות הוועדה באשר לשטח שממזרח לנהר הירדן קבעו כי למשך שישה חודשים בלבד ישלוט בשטח האמיר עבדאללה, בנו האחר של חוסיין, ואולם השליטה תהיה בניהולו של הנציב העליון על ארץ ישראל. עם זאת לא נקבע בעת ההיא כל קו גבול מוגדר בין שלושת שטחי המנדט הבריטי - עיראק, עבר הירדן וארץ ישראל.

איור 16: חיים ויצמן

חיים ויצמן (1874-1952) היה ביוכימאי, מראשי הציונות ונשיאה הראשון של מדינת ישראל. הוא התאזרח בבריטניה בשנת 1910. פעילותו המחקרית במעבדות הצי הבריטי הניבה דרך יעילה ונוחה לייצר אצטון, המצאה אשר תרמה רבות לחילוץ הצי ממשבר חימוש קשה. בשנת 1917 נבחר לנשיא הפדרציה הציונית באנגליה, והצליח להציג את העמדה הציונית בדיונים אשר הביאו לפרסומה של הצהרת בלפור. בשנת 1934 הוא ייסד מכון מחקר ברחובות במטרה לחקור תהליכים כימיים שיהיו בסיס לתעשייה כימית בארץ ולייצר דשנים שיאפשרו לגדל גידולים חקלאיים באזורים צחיחים. בשנת 1944 שונה שם המכון ל"מכון ויצמן למדע".

תוצאות ועידת קהיר ופרסום המדיניות הבריטית באשר לארץ ישראל בספר הלבן של צ'רצ'יל בשנת 1921 היו כישלון לתנועה הציונית. בתנועה הציונית ובעיקר בחוגים הקרובים לתנועה הרוויזיוניסטית ראו בהחלטה הבריטית ובהסכמת הציונים להחלטה בגידה בהבטחות שניתנו בעבר ובגידה בעיקרון כי עבר הירדן המזרחי הוא חלק מארץ ישראל. עם זאת, מכאן ואילך לא הועלתה תביעה רשמית ציונית באשר למיקומו של הגבול המזרחי.

לאחר ההחלטה על הפרדת עבר הירדן מארץ ישראל, לא נעשתה כל פעולה לתיחום מדויק של הגבול בין שתי היחידות. היה מוסכם כי נהר הירדן תוחם בין השטחים הנפרדים, אך עבדאללה לא ידע מהו השטח הנתון לשליטתו ואם הוא כולל את השטחים שממערב לערבה - הנגב המרכזי והדרומי, וכן לא היה ברור מי שולט בים המלח. באביב 1922 התנהלו דיונים לקראת פרסום סעיפי המנדט הבריטי על ארץ ישראל ובהם הסעיף המוציא את עבר הירדן מתחומי הבית הלאומי היהודי העתידי, וכן התנהלו דיונים לקראת פרסום חוקה מיוחדת לארץ ישראל בלבד ודיונים על מתן זיכיון להפקת מינרלים מים המלח. בעת שהתנהלו דיונים אלה עלה הצורך לתחום במדויק את הקו המפריד בין ארץ ישראל לעבר הירדן. בדיונים בין נציגי הממשל הבריטי של ארץ ישראל לנציגים הבריטים של עבר הירדן סוכם כי ניצול מי ים המלח ייעשה במשותף. לשם כך ייקבעו שתי נקודות - האחת בצפון ים המלח והאחת בדרום, אשר יחוברו בקו על גבי מפה ויפרידו בין היחידות: כל השטח שממערב לקו ישוך לארץ ישראל וכל השטח שממזרח לקו ישוך לעבר הירדן.

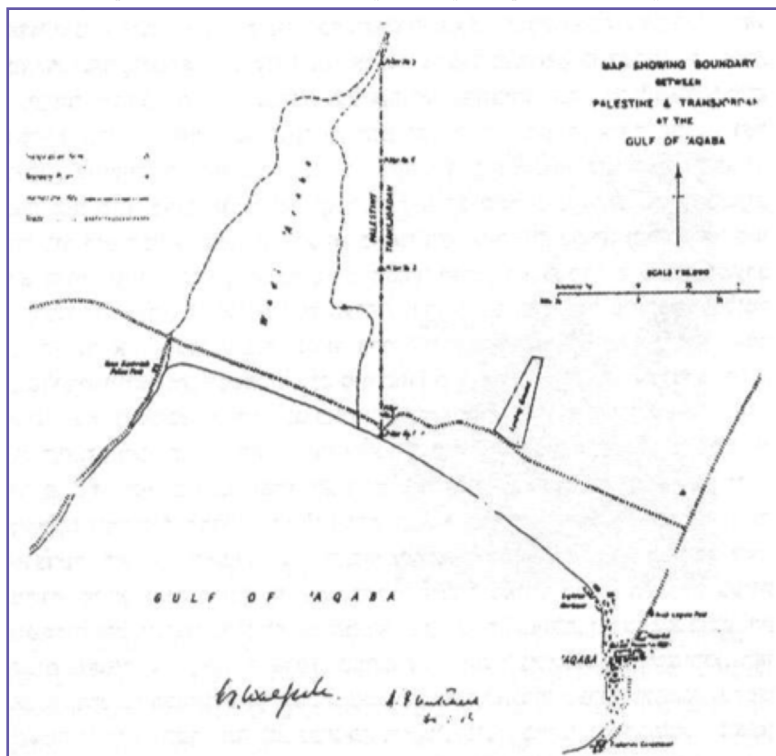
נציגי עבר הירדן דרשו לקבל לשליטתם את הנגב, שלטענתם היה עד סיום מלחמת העולם הראשונה חלק מחיג'ז. אך כאן נענו הבריטים לדרישת הציונים וקבעו כי הנגב עד מפרץ עקבה יהיה בתחומי ארץ ישראל. הרברט סמואל ניסה גם לתבוע שהעיר עקבה תהיה בשטח ארץ ישראל, אולם הממשל הבריטי סירב והודיע כי עקבה, שנכבשה במלחמה בידי הכוח הערבי, תישאר בתחום עבר הירדן ותשמש מוצא לים בעבור עבר הירדן. עוד בעיה התעוררה באשר לשטח שממזרח לנהר הירדן. לטענת נציגי עבר

הירדן, כל השטח שממזרח לנהר ממקום יציאתו מהכינרת, כולל קיבוץ דגניה, צריך להיות בשטח עבר הירדן, שהרי הוא נמצא ממזרח לנהר הירדן. בשל תוכניותיו של פנחס רוטנברג להקמת תחנה לייצור חשמל והסטת הקו עד חמת גדר, קבעו הבריטים כי השטח שממזרח לירדן יהיה חלק מעבר הירדן רק עד מקום חיבור הירמוך לנהר הירדן, ולא צפונה מנקודה זו.

משרד המושבות הטיל על הנציב הרברט סמואל לקבוע את תיחומו של הקו שיפריד בין ארץ ישראל לעבר הירדן, וסמואל החליט כי קו הגבול יצא "מנקודה אחת הנמצאת שני מילין מערבה לעיר עקבה במפרץ עקבה, ועולה דרך מרכז ואדי ערבה, ים המלח ונהר הירדן עד הגיעו למקום מפגש נהרות הירדן והירמוך; משם, דרך מרכז נהר הירמוך עד הגבול הסורי". כך פוסם בעברית בעיתון הרשמי של ממשלת ארץ ישראל (ממשלת המנדט), בגליון מיוחד בספטמבר 1922 (ראו באיור 17 את סימון קצהו הדרומי של קו הגבול).

פרסום רשמי זה נתן תוקף חוקי לקיומם של שני שטחי מנדט נפרדים, ארץ ישראל ועבר הירדן, וקביעה זאת קיבלה תוקף בין-לאומי עם קבלת התיקון לסעיפי המנדט בידי חבר הלאומים בספטמבר 1923.

קביעה זו סיימה את שלב התיחום של קו הגבול, אך הוא לא סומן בשטח עצמו באזור היבשתי בערבה, ולא היה ברור היכן הוא עובר בתוך ים המלח. גם בתוך נהר הירדן מיקום הקו לא היה ברור, מכיוון שהנהר

שינה את נתיב זרימתו מדי כמה שנים בשל שיטפונות. הממשל הבריטי לא מצא לנכון לסמן קו גבול במדבר שומם, בין שני שטחים שנמצאו בשליטתו המעשית, ולכן במשך כל תקופת המנדט לא סומן גבול בערבה, להוציא קטע של 4 ק"מ מראש מפרץ עקבה וצפונה. קטע זה סומן ב-1946, כאשר עבר הירדן קיבלה עצמאות (ראו איור 17).

המשכו של כל האזור היבשתי לא סומן למעשה עד חתימת הסכם השלום בין מדינת ישראל לממלכת ירדן בשנת 1994. באשר לנהר הירדן, רק בשנת 1927 קבע הנציב העליון לארץ ישראל, הלורד פלומר, כי קו הגבול יעבור תמיד באמצע הנהר, ואם נתיב הזרימה ישתנה באופן טבעי, יזוז קו הגבול בהתאם לתוזת הנהר.

איור 17: סימון הגבול באזור מפרץ עקבה, 1946. הקו הישר במרכז המפה הוא קו הגבול שסומן בשטח: מימינו Trans Jordan ומשמאלו - Palestine. עד היום זהו קו הגבול בין מדינת ישראל לירדן באזור זה. הסימון בצפון-מערב המפרץ הוא תחנת המשטרה באום רשרש, שבה הניפו חיילי צה"ל את דגל הדיו כשהגיעו למקום באביב 1949.

6.4 סיכום ביניים:

קביעת גבולותיה של ארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי

ארץ ישראל הוקמה מחדש כיחידה טריטוריאלית-מדינית במשך שנות העשרים של המאה העשרים. תיחום קווי הגבול יצר יחידה מדינית המשתרעת על שטח של כ-27 אלף קילומטר רבוע, ממטולה בצפון ועד מפרץ עקבה בדרום ומהים התיכון במערב ועד נהר הירדן והערבה במזרח. מאז ועד היום נעשו ניסיונות ומהלכים שונים לשינוי קווים אלה, אך למרות כל התהפוכות הפוליטיות שעברו על האזור במאה השנים האחרונות, המסגרת הבסיסית של קווי המנדט נשארה על כנה. הגבולות בין מדינת ישראל למצרים וללבנון הם הגבולות המנדטוריים, הגבול המערבי בין ממלכת ירדן לבין מדינת ישראל ולרשות הפלסטינית הוא, בשינויים מזעריים, הגבול המנדטורי. רק קו ההפרדה הצבאי הנוכחי בין ישראל לסוריה ברמת הגולן ובחרמון חורג מגבולות המנדט, אך ראוי לציין כי רק מדינת ישראל מכירה בשינוי הקו באזור ואין כל גורם בין-לאומי אשר אישר חריגה מהגבול המנדטורי בקטע זה. נראה אפוא כי התיחומים הבריטיים (חלקם בשיתוף צרפת) שרירים וקיימים זמן רב לאחר שמי שקבע אותם נעלם מהאזור. התיחום המנדטורי הוא שקבע למעשה את התפיסה הנוכחית באשר לגבולות ארץ ישראל-פלסטינה, וקווי הגבול שנקבעו אי פעם בעבר איבדו כל משמעות מעשית ואין בהם דבר לגבי קביעת הגבולות של ארץ ישראל.

שני תהליכים חשובים התחוללו בשטח שנתחם בתקופת המנדט. האחד - קווי הגבול סימנו את גבול השטח שבו נעשתה ההתיישבות היהודית בארץ ישראל בתקופה הנדונה. ההתיישבות היהודית לא חרגה מגבולות אלה, אך בתוך השטח הזה כמעט שלא הוגבלה כלל. בתוך השטח הזה נבנה הבסיס להקמת המדינה היהודית בארץ ישראל, היא מדינת ישראל.

התהליך השני הראוי לציין הוא התהוותו של העם הפלסטיני. עמי המזרח התיכון כולם התגבשו בעקבות תיחום קווי גבול. כל מי שנמצאו בתוך השטח שתחמו קווי הגבול נעשו חלק מהעם שהתהווה בשטח. כך, כל אלה שחיו בשטח שהוגדר לבנון באמצעות תיחום קווי הגבול של לבנון, הפכו ללבנונים. וכך התגבשו גם האומה הסורית, האומה העיראקית והאומה הירדנית. כפר שנתר מצפון לקו שקבעו סגני האלופים, הבריטי והצרפתי, נעשה לבנוני בעוד שהכפר השכן לו שמדרום לקו היה לפלסטיני, וכך גם בגבול הסורי, הירדני והמצרי. בתוך המכלול הזה התגבש עם פלסטיני - כל התושבים הערבים שחיו בארץ ישראל-פלסטינה בתקופת המנדט.

שאלה 1: מדוע לדעתכם בתקופת המנדט לא התיישבו יהודים מחוץ לגבולות ארץ ישראל?

שאלה 2: האם אתם מכירים שם אחר לעם הפלסטיני? אם כן, מהו?

שאלה 3: לכל אחד מהאירועים שלהלן, ציינו אם הוא השפיע על גבולותיה של ארץ ישראל. נמקו את תשובתכם.

- א. חפירת תעלת סואץ;
- ב. הצטרפות ארצות הברית למלחמת העולם הראשונה;
- ג. הקמת היישוב מטולה;
- ד. המהפכה הבולשביקית ברוסיה;
- ה. בניית מסילת הרכבת החיג'זית מדמשק למדינה;
- ו. נפילת יוסף טרומפלדור וחבריו בקרב תל חי.

7. התוכניות לחלוקת ארץ ישראל

7.1 הצעות החלוקה הראשונות

תיחום גבולותיה של ארץ ישראל בתקופת השלטון הבריטי נסתיים באמצע שנות העשרים ונראה היה כי קווי גבול אלה יחזיקו מעמד שנים רבות. בשנות העשרים של המאה העשרים, הן היהודים הן הערבים ראו בשטח התחום של ארץ ישראל בסיס להגשמת רעיונותיהם הלאומיים. אלה גם אלה רצו להשיג בעתיד שליטה ריבונית-טריטוריאלית שלמה בכל התחום שארץ ישראל נתחמה בו, וכך ראו זאת גם הבריטים.

מצב זה לא נמשך זמן רב. בראשית שנות השלושים, על רקע התגברות המתחים הפוליטיים, הופיע הרעיון לחלק את ארץ ישראל ליחידות מדיניות קטנות, כל אחת בשלטון מלא של גורם זה או אחר. פרק השנים שבין שנת 1929 לבין שנת 1947 משופע בתוכניות לחלוקתה של הארץ בין היהודים, הערבים, הבריטים והקהילה הבין-לאומית. המכנה המשותף לכל התוכניות האלה הוא, שאף אחת מהן לא יצאה אל הפועל. עם זאת, הרעיונות לחלוקת הארץ שהועלו אז שרירים וקיימים עד היום בסיסמה "שתי מדינות לשני עמים", החוחת בציבור הישראלי והפלסטיני ובעולם הרחב.

בין ההצעות המפורטות לחלוקת הארץ שהועלו בראשית שנות השלושים הוצגה גם הצעתו של ד"ר אביגדור יעקבסון, נציג ההסתדרות הציונית לחבר הלאומים. יעקבסון הציע כי המדינה היהודית תוקם בכל אותם אזורים שהייתה בהם התיישבות יהודית: מישור החוף, העמקים, הגליל התחתון והגליל העליון המזרחי. כמו כן יכלל בה הנגב הבלתי מיושב, שישמש אזור פיתוח יהודי בעתיד. על פי הצעתו, הערבים יקבלו את גוש ההר המרכזי - יהודה ושומרון, וכן את שפלת עזה, את הגליל המערבי ואת הגליל העליון. הגירה של ערבים מתחומי המדינה היהודית למדינה הערבית נכללה אף היא בתוכניתו של יעקבסון. מאפייניה הגיאוגרפיים של החלוקה היו אפוא אזורים של ריכוז יישובי לאומי מחד גיסא ואזורים ריקים שבהם יתאפשר פיתוח ותתאפשר קליטת המוני העולים היהודים בעתיד מאידך גיסא. התוכנית לא עסקה כלל בעבר ההיסטורי ולא בצורך הכלכלי או בתפיסה הביטחונית, אלא היא התבססה על ניתוח מפת היישוב בארץ בעת שחברה. לראשונה הועלה באופן מעשי הקשר בין תחום ההתיישבות העברית לבין תחום המדינה היהודית. קשר זה הפך לאבן פינה בתהליך פריסת ההתיישבות העברית בארץ ישראל מאז שנות השלושים ועד היום.

גם הצד הערבי העלה תוכניות שונות לחלוקה. אחמד אל ח'אלדי, מנהל הסמינר הערבי בירושלים, הציע לחלק את ארץ ישראל לקנטונים יהודיים וערביים בשליטתה של ממשלה מרכזית אחת בירושלים. הצעותיו הטריטוריאליות תיחמו את הקנטון היהודי במישור החוף בין תל אביב לחיפה, ממערב למסילת הברזל שבין לוד לחיפה, וכן בעמק יזרעאל, בצפון עמק בית שאן, בעמק הירדן הצפוני ובעמק החולה. לפי תוכנית זו הערבים יקבלו את כל אזור ההר, את הנגב ואת מישור החוף שמצפון לחיפה ומדרום לתל אביב. הערים המרכזיות או הקדושות - ירושלים, חברון, בית לחם, נצרת, טבריה וצפת - תהיינה ערים חופשיות, וחיפה תהיה עיר נמל חופשית.

נראה כי שתי התוכניות התבססו על תפרוסת היישוב בארץ, אך תוכנית ח'אלדי לא הקצתה שטח לקליטת עלייה יהודית עתידית והתעלמה מהתפרסות היישוב היהודי מדרום לתל אביב ועד גדרה. שתי ההצעות לא חזו בעיות כלכליות או ביטחוניות, משום שמחבריהן לא חזו עימות פוליטי בין הצדדים אם ההסדר שהציעו יתקבל, וראו לנגד עיניהם שיתוף פעולה כלכלי בין המדינה הערבית למדינה היהודית.

שני פקידים גבוהים לשעבר במנהל הבריטי בארץ ישראל, ארצ'ר קאסט (Archer Cast) ודוגלס דאף (Douglas Duff), וחבר הפרלמנט הבריטי סטפורד קריפס (Richard Stafford Cripps) הציעו גם הם הצעות חלוקה. בהצעתם הם הוסיפו קנטון בריטי באזור הנגב, באזור ים המלח ובמובלעת סביב חיפה ובתי הזיקוק וכן שליטה ישירה בבית לחם ובירושלים. הוצע שהקנטונים הללו יהיו במדינה פדרלית חברה בחבר הלאומים או בחסות בריטית.

רעיונות אלה "ריחפו באוויר", ואף שלא זכו לדיון ציבורי מעמיק, הם היו בסיס להצעות הרשמיות שהוצעו בהמשך.

7.2 המרד הערבי הגדול

והצעת החלוקה של הוועדה המלכותית

איור 18: חלוקה מנהלית של ארץ ישראל המנדטורית לנפות ומחוזות, 1937 (Survey of Palestine 1937)

המרד הערבי הגדול (מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט), שפרץ בארץ ישראל באפריל 1936, היה המניע העיקרי לדיון הפומבי הראשון על עתידה הטריטוריאלי של ארץ ישראל. בתגובה לפרוץ המרד הערבי ולפגיעות ביהודים ובבריטים, החליטה ממשלת בריטניה לשלוח לארץ ועדת חקירה מלכותית, שמינה מלך בריטניה ולא הממשלה ולכן הייתה משוחררת מלחצים פוליטיים. בראש הוועדה עמד הלורד ויליאם פיל (William Peel), ותפקידה היה לבדוק הן את הסיבות למהומות הבין-עדתיות (כך נקראו בכתב ההסמכה של הוועדה) בארץ הן את המדיניות הבריטית כלפי ארץ ישראל.

בפברואר 1937, בעת דיוניה של הוועדה המלכותית, העלה דוד בן-גוריון תוכנית לחלוקתה של ארץ ישראל בין העם היהודי לבין ערביי הארץ. תוכניתו - שהייתה תוכנית חלוקה ראשונה של מנהיג ציוני בכיר - התבססה על התייחסות המנהלי הבריטי של ארץ ישראל למחוזות ולנפות ממשל (ראו איור 18).

בתוכניתו הקצה בן-גוריון למדינה היהודית את שמונה הנפות שהיה בהן ישוב יהודי גדול: יפו, רמלה, טול כרם, חיפה, נצרת, טבריה, בית שאן וצפת; בשנת 1936 חיו בנפות אלה כ-313 אלף

יהודים אך גם 394 אלף ערבים. כדי לצמצם את האוכלוסייה הערבית בחלק היהודי הציע כי הערים יפן, טול כרם ורמלה וגם העיר הנוצרית החשובה נצרת, תהיינה ערים חופשיות ולמדינה הערבית תהיה גישה חופשית למוצא לים ביפו. כך יישארו במדינה היהודית רק 300 אלף ערבים, והיהודים יהיו בה רוב זעום. בן-גוריון טען כי אי-אפשר לצרף את נפות עכו ועזה למדינה היהודית אך כי היו בהן יישובים יהודיים, אך הציע להשאיר נפות אלה בריבונות לא קבועה, והן יהיו פתוחות להתיישבות יהודית. כך הציע גם באשר לאזור צפון הנגב והערבה עד המוצא לים סוף באום רשרש. בן-גוריון ויתר על השליטה בירושלים ובבית לחם וטען כי "זה צריך להיות שטח אינטרנציונלי (בין-לאומי) תחת שלטון עליון של אנגלים והנהלה מקומית (בירושלים) יהודית-ערבית".⁴

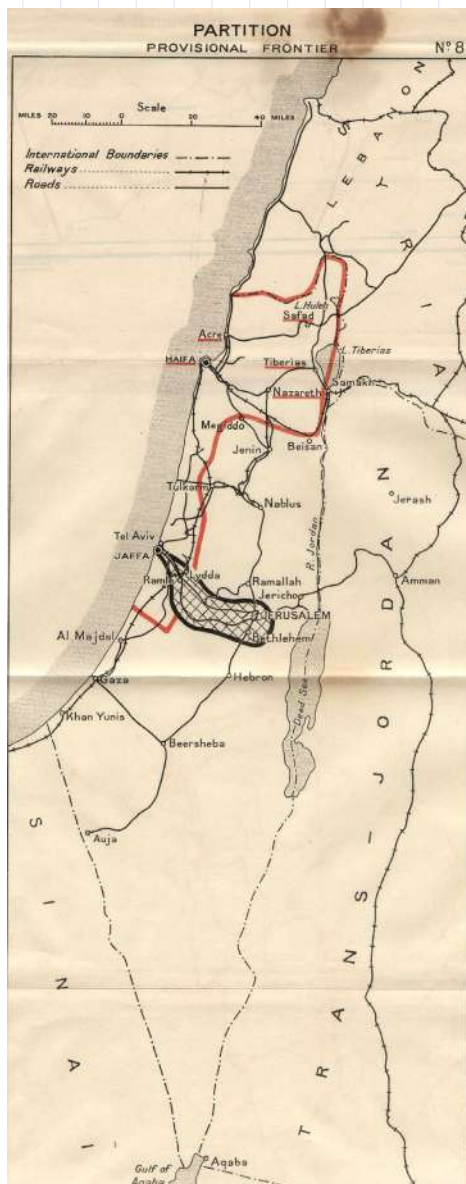
על פי ההצעה, שטחה של המדינה היהודית יכלול את כל מישור החוף בין גדרה לחיפה, את עמק יזרעאל, את הגליל המזרחי ואת עמק הירדן עד בית שאן וכן את ים המלח, חלק ממדבר יהודה ואת כל הערבה עד מפרץ עקבה. במדינה הערבית יישארו, לפי הצעתו, הרי יהודה והרי שומרון, עמק הירדן מבית שאן ועד יריחו וגם הנגב פרט לאזור הערבה. כאמור לעיל - נפות עכו ועזה יהיו נפות אוטונומיות, לא בשלטון יהודי ולא בשלטון ערבי - כנראה בחסות בריטית, אך דבר זה לא נאמר במפורש. ארץ ישראל, שהשתרעה על פני 27,000 קמ"ר, תהיה אפוא מחולקת כך: 10,000 קמ"ר יהיו בשטח היהודי, 14,500 קמ"ר בשטח המדינה הערבית, 2,000 קמ"ר בנפות האוטונומיות של עכו ועזה ו-500 קמ"ר באזור ירושלים-בית לחם בשלטון הבריטי.

כמו יעקבסון לפניו, ביסס גם בן-גוריון את הצעתו על תחום ההתיישבות היהודית כפי שהיה בזמן שהציע את ההצעה, וכן גם על האפשרות להתיישבות יהודית נרחבת בעתיד. בן-גוריון דרש שלמדינה היהודית יהיה מוצא לים סוף, כלל בהצעתו את אזור ים המלח, שחברת האשגל היהודית פעלה בו, והדגיש את הצורך לצרף את חיפה ואת הנמל שלה למדינה היהודית. מלבד הצורך הכלכלי-ההתיישבותי, העלה בן-גוריון גורם מדיני חדש ומפתיע. הוא דרש שיהיה קשר טריטוריאלי בין המדינה היהודית לבין מדינת לבנון: "הגבול הצפוני של המדינה היהודית יהיה הגבול עם לבנון, ולא שבינינו ובין הלבנון יהיה הקנטון הערבי, באשר עלינו לדאוג שיהיה לנו שכן אשר האינטרס ההיסטורי שלו הוא לחיות בשלום איתנו ושכן כזה הוא הלבנון, שיש בו מיעוט נוצרי העלול להיבלע על ידי הרוב המוסלמי, ושיש לו אינטרס חיוני ביחסי שלום ושכנות איתנו". כאן הועלה לראשונה בפומבי עניין קשריה הבין-לאומיים של המדינה היהודית העתידה והשתלבותה במזרח התיכון.

תוכניתו המפורטת של בן-גוריון לא זכתה לעיון מסודר, מכיוון שבעת ההיא חיכו הכול להמלצות הוועדה המלכותית. מסקנותיה של הוועדה פורסמו בקיץ 1937 וקבעו כי

"סכסוך שאין להתגבר עליו פרץ בין שתי עדות לאומיות בגבולותיה של ארץ קטנה. כמיליון ערבים עומדים במלחמה, גלויה או נסתרת, עם כ-400 אלף יהודים. אין כל יסוד משותף ביניהם. העדה הערבית היא אסיאתית באופייה, והעדה היהודית היא רובה ככולה אירופית. שונות הן זו מזו בדתן ובלשונן, בחייהן התרבותיים והחברתיים. דרכי מחשבתן ואורח חייהן רחוקים אלה מאלה לא פחות משאיפותיהן הלאומיות [...] הבית הלאומי לא יוכל להיות לאומי למחצה".⁵

⁴ מתוך הספר **עינוים בתוכניות החלוקה 1937-1947** (עמודים 206-211), המופיע ברשימת הקריאה בסוף החוברת.
⁵ מתוך הרצאת הוועדה המלכותית לפלשתינה (א"י), ירושלים 1937, מסמך פרלמנטרי בריטי 5479, פרק כ"ב.

איור 19: המפה המקורית בהצעת הוועדה המלכותית, יולי 1937 (הרצאת הוועדה המלכותית לפלשתינה (א"י), ירושלים 1937, מסמך פרלמנטרי, 5479)

לכן המליצו כי "החלוקה היא הדרך האחת שאנו יכולים להציע כדי לטפל בשורשי המחלה"; במילה "המחלה" התכוונו למצב הפוליטי החולה בארץ ישראל. תוכנית החלוקה המליצה כי בתוך תקופה קצרה ככל האפשר יוקמו בשטחה של ארץ ישראל שתי מדינות עצמאיות (ראו איור 19): האחת - מדינה ערבית שתכלול את עבר הירדן בצירוף אותו חלק של ארץ ישראל "המשתרע מדרום וממזרח לקו שאנו מציעים"; והשנייה - מדינה יהודית שתכלול את אותו חלק של ארץ ישראל המשתרע צפונית ומערבית לקו הגבול המוצע. תפקידו של קו הגבול היה "להפריד בין האזורים שבהם רכשו היהודים קרקעות והתיישבו בהם מן האזורים המיושבים כולם או רובם על ידי הערבים". מיקומו של קו הגבול המוצע יאפשר להקצות "מקום מספיק בגבולות המדינה היהודית לגידול האוכלוסייה וההתיישבות".

במדינה היהודית המוצעת כלל תיחום זה את כל נקודות ההתיישבות היהודית עד באר טוביה, אך הוציא את כל השטחים של ארץ ישראל ממזרח לכינרת ולירדן, ובכלל זה את קיבוץ דגניה, וכן את היישובים היהודיים במסדרון ירושלים-יפו. מסדרון זה היה חלק טריטוריאלי נוסף בהצעה. מחבריה של ההצעה היו אמונים על הצורך לשמור על קדושתן של ירושלים ושל בית לחם, שהן נכס בעבור העולם הנוצרי, וסברו כי בריטניה תהיה השומרת הטובה ביותר של הנכסים הללו. לכן הציעו לתחום רצועה טריטוריאלית נפרדת, שתשתרע מצפון לירושלים ועד נקודה דרומית לבית לחם, ולאפשר גישה משטח זה אל הים באמצעות "מסדרון שישתרע צפונה לכביש הראשי ודרומה למסילת הברזל, יכלול את הערים לוד ורמלה, ויסתיים ביפו". שטח זה יישאר בתחום מנדט בריטי מיוחד ומלבד האוכלוסייה היהודית של ירושלים, הוא כלל גם את היישובים היהודיים נווה יעקב ועטרות שמצפון לירושלים ואת היישובים קריית ענבים, מוצא, הרטוב, בן שמן, כפר אוריה ומקווה ישראל בתחום הבריטי. במסדרון שכנו גם שדה התעופה לוד והמתחם הצבאי הבריטי הגדול סרפנד (מחנה צריפין של היום) שבין רמלה ליפו.

על פי הצעת החלוקה, יוקמו אפוא שלוש יחידות מדיניות נפרדות: מדינה ערבית שתשתרע על שטח של 110,000 קמ"ר, מהם 22,000 קמ"ר משטחה של פלשתינה, שישבו בו בעת ההיא 500,000 ערבים ועוד 300,000 בעבר הירדן. המדינה היהודית תשתרע על פני כ-4,840 קמ"ר - כ-17% משטחה של ארץ ישראל, מחצית מהצעתו של בן-גוריון. בשטח זה חיו אז 650,000 איש, כשליש מהם לא יהודים.

שטחו של מסדרון ירושלים-יפו היה 900 קמ"ר, וחיו בו אז 300,000 איש, מהם 100,000 יהודים, בעיקר בירושלים.

מיקומם של הישובים, היהודיים וגם הערביים, היה בין הגורמים העיקריים להצעת מפת חלוקה זו. עם זאת, ובהתאם לדרישה הציונית להעניק למדינה היהודית שטח שתוכל להתפרס אליו כאשר תגיע עלייה יהודית גדולה, הציעה הוועדה לצרף את כל הגליל המרכזי והמערבי - שפרט לנהריה לא היה בו כל יישוב יהודי בעת ההיא - לתחום המדינה היהודית. בכל ההצעות שהעלו גורמים בריטיים קודם לכן לא הוכלל אזור זה בתחומי המדינה היהודית. הנימוקים הרשמיים להכללת האזור היו היסטוריים-פוליטיים ולא דווקא כלכליים. חברי הוועדה טענו כי חלק זה של הארץ "היהודים החזיקו בו מעמד כמעט בלי הפסק מראשית ימי הגלות עד היום הזה". וכמו כן הוזכר הקשר הדתי העמוק של היהודים לערים צפת וטבריה. עוד ציין הדו"ח כי עד העת ההיא, הגליל היה אזור כמעט ללא מתיחויות בין יהודים לערבים (להוציא את הערים), ותושבי הגליל נענו פחות להסתה למרד. חברי הוועדה סברו כי מרבית ערביי הגליל יסכימו למכור את שטחיהם ולעבור להתיישבות מחוץ לגבולות המדינה היהודית, והם המליצו לפעול למען העברתם לתחומי המדינה הערבית, בעיקר לשטח עבר הירדן.

נראה אם כן, כי המסד הגיאוגרפי-יישובי, הפוטנציאל הקרקעי להתיישבות בעתיד, דרכי התחבורה והקשרים המרחביים היו בין הגורמים החשובים לתיחום השטחים בהצעת החלוקה של הוועדה המלכותית. גם נימוקים דתיים ופוליטיים-מדיניים, כמו קשר בין המדינה היהודית ללבנון ומניעת קשר ישיר בין המדינה היהודית למצרים, היו בין הגורמים להתוויית קווי החלוקה. אופן התווית הקווים היה איתות ברור למנהיגות הציונית כי תפרוסת יישובית אכן עשויה לקבוע תחומים מדיניים. תפיסה זאת, המבוססת במשפט "להב המחרשה יקבע את הגבול" הלקוח מדברי יוסף טרומפלדור, עמדה ביסוד האסטרטגיה היישובית של יהודי ארץ ישראל ממועד זה ועד סיום תקופת השליטה הבריטית בארץ, והשפעתה ניכרת גם בפריסת ההתיישבות היהודית מאז מלחמת ששת הימים ועד היום.

העולם הערבי וערביי ארץ ישראל דחו את המלצות הוועדה המלכותית. לאחר דיון ארוך ומלא מתת, קיבלה התנועה הציונית את עקרון החלוקה אך הציעה מפה שונה, שבה צורפו למדינה היהודית גם כל הכינרת, עמק בית שאן, מרגלות הרי שומרון ושטחים מדרום לקו המוצע. כמו כן הורחב השטח הבריטי, ששאלת ההתיישבות היהודית בו נותרה פתוחה, הוקטן השטח הערבי וירושלים חולקה בין היהודים לערבים. תוכנית זו, שהוצגה במאי 1938, היא למעשה התוכנית הראשונה והיחידה לחלוקתה של ארץ ישראל שהוכנה ופורסמה בידי מוסד ציוני רשמי ומוסמך.

ההצעה הציונית ורעיון החלוקה כולו לא התקבלו בסופו של דבר על דעתה של ממשלת בריטניה, ולכאורה נכנסה ההמלצה לספרי ההיסטוריה בלבד. עם זאת, להמלצות הוועדה המלכותית הייתה השפעה רבה, הקשורה לתגובה היהודית להצעות השונות: בעשור האחרון לשלטון הבריטי בארץ ישראל התגברה תנופת ההתיישבות, מתוך אמונה כי האזורים שתהיה בהם נוכחות יישובית יהודית הם אלה שיהיו הבסיס הטריטוריאלי של המדינה היהודית, ואליהם יצורפו אולי שטחים נוספים. התפרסות מערכת יישובים יהודיים חדשים בגליל המערבי, בעמק בית שאן ובנגב נועדה לקבוע עובדות גיאוגרפיות בהכנה לתיחום מחדש של גבולות ארץ ישראל, אם תועלה הצעת חלוקה חדשה.

לסיכום, הוועדה המלכותית קבעה כבר בקיץ 1937 את עקרון החלוקה של הארץ בין היהודים לערבים ואת המצע הרעיוני לשיטת החלוקה - התייחסות עיקרית למיקומי יישובים ואוכלוסייה יהודית וערבית. עיקרון זה נקבע בעבר לצורך ארגון מחדש של אירופה לאחר מלחמת העולם הראשונה. הרעיון לאפשר לעם היושב במרחב מסוים להגיע לעצמאות מדינית הוא אשר הוביל להקמתן של שבע מדינות לאומיות באירופה שלאחר המלחמה: פינלנד, אסטוניה, לטביה, ליטא, פולין, צ'כוסלובקיה ויוגוסלביה. חמש המדינות הראשונות ברשימה היו מדינות שהיה בהן לאום עיקרי אחד, ובשתי המדינות האחרונות היו כמה לאומים, בשל חוסר אפשרות להקים מדינה נפרדת לכל לאום: צ'כים וסלובקים בצ'כוסלובקיה, סלובנים, קרואטים, בוסנים, סרבים ומקדונים - ביוגוסלביה.

שאלה 4: מה עלה בגורלן של המדינות רבות הלאומים באירופה ?

שאלה 5: בשנת 1937 התגוררו יהודים בארץ ישראל בערים הגדולות - תל אביב, ירושלים חיפה ויפו, ונוסף על כך בתוך כ-150 יישובים כפריים, מרביתם במישור החוף, בעמק יזרעאל, בעמק הירדן ובאצבע הגליל. מספר הכפרים הערביים היה גדול בערך פי ארבעה והם היו מפוזרים בכל רחבי ארץ ישראל. האם המלצות ועדת פיל מתחשבות בפיזור זה? נמקו את תשובתכם.

שאלה 6: מדוע לדעתכם המליצה ועדת פיל שהתחום שיישאר בידי הבריטים יכלול, פרט לערים הקדושות ירושלים ובית לחם, גם את הערים יפו, לוד ורמלה? נמקו את תשובתכם.

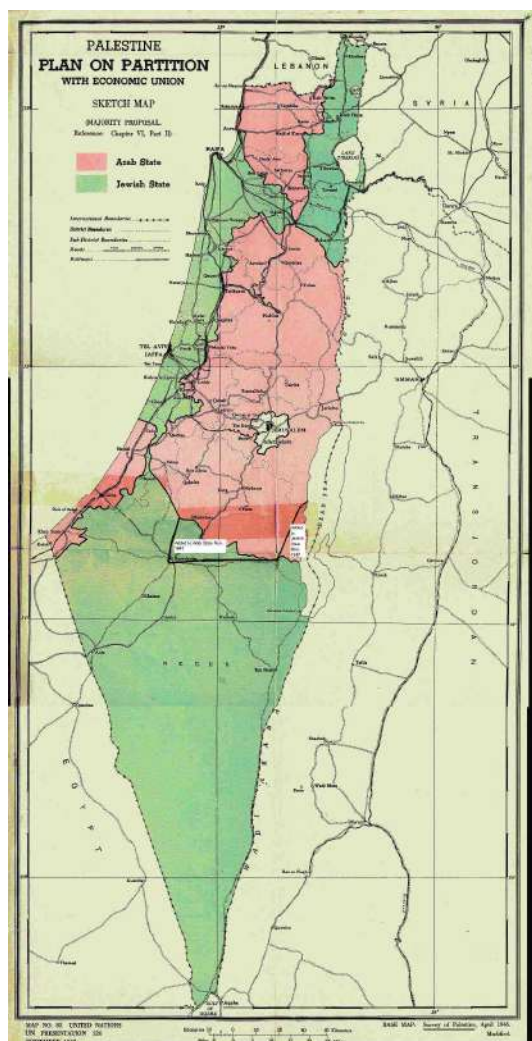
שאלה 7: מדוע לדעתכם הציעו חברי הוועדה לצרף את האוכלוסייה הערבית של ארץ ישראל לעבר הירדן ולא לתת להם מדינה עצמאית משלהם?

7.3 החלטת החלוקה של האו"ם

בשלהי שנת 1946 החליטה בריטניה להעניק עצמאות להודו, לבורמה ולצ'יילון (סרי לנקה), בעקבות מאבק ארוך שהן ניהלו לעצמאותן. כמו בארץ ישראל, גם בהודו התחולל מאבק בין שתי תנועות לאומיות דתיות. רוב תושבי הודו הבריטית היו הינדים, ומיעוט גדול היה מוסלמי. הרוב ההינדי רצה מדינה אחת, הודו מאוחדת, שהמוסלמים יישארו בה מיעוט. המיעוט המוסלמי ביקש להיפרד מההינדים ולהקים מדינה מוסלמית. מכיוון שהבריטים הבינו שלא יוכלו לשמר את הודו השלמה בשל המאבק בין המוסלמים להינדים, יזמו החלטה פנימית משלהם לחלק את הודו בין המוסלמים, שמדינתם תיקרא פקיסטן, לבין ההינדים, שמדינתם תהיה הודו. החלוקה התבססה על הכלל שקבע כי אם במחוז מסוים רוב התושבים הם הינדים, המחוז יישאר בהודו, ואם מרבית תושביו מוסלמים, הוא יהיה חלק מהמדינה המוסלמית פקיסטן. החלטה זו הביאה להקמת מדינה חצויה: החלק המרכזי והגדול של הודו הבריטית הפך למדינה הינדית, ושני אזורים שהיו מרוחקים זה מזה כ-1,500 ק"מ, אחד במערב והשני במזרח, הפכו למדינה מוסלמית בשם פקיסטן (בשנת 1971 פרש האזור המזרחי מפקיסטן והפך למדינה החדשה בנגלדש).

במרחץ הדמים שפרץ בין ההינדים לבין המוסלמים בהמשך להחלטת החלוקה נהרגו לפי ההערכה יותר מחצי מיליון אנשים ועשרה מיליון היגרו בעל כורחם ממדינה אחת לאחרת.

הענקת עצמאות להודו הקטינה את הצורך באחזקה בריטית בארץ ישראל. אחת המטרות לאחזקה הבריטית בארץ ישראל הייתה לשמור על "קו החיים של האימפריה הבריטית" - תעלת סואץ. משעזבה בריטניה את מרבית מאחזיה האימפריאליים באסיה, לא היה לה עוד צורך באחזקת הארץ, שעלתה לה בכסף רב - תשלום לכמאה אלף החיילים ששהו כאן, ובנפגעים לא מעטים. לנוכח התגברות הפעילות האנטי-בריטית של ארגוני המחתרות היהודיות בארץ ישראל הגיעה הממשלה הבריטית למסקנה כי המשך השליטה בארץ ישראל אינו כדאי לה. נראה כי הדמיון בין הודו לבין ארץ ישראל - בשתיקה דרשו שתי תנועות לאומיות עצמאות באותו שטח - הביא את הבריטים לחשוש ממהלך דומה לזה שעשו בהודו, והם ביקשו להעביר את ההחלטה בדבר גורל ארץ ישראל לאו"ם.

באביב 1947 פנתה ממשלת בריטניה רשמית לעצרת הכללית של האו"ם וביקשה לכונן ועדה מיוחדת, אשר תכין את הדיונים על הממשל העתידי בארץ ישראל. בהחלטה מיום 15 במאי 1947 קבעה העצרת כי תוקם ועדה מיוחדת של האו"ם לענייני ארץ ישראל, ועדת אונסקו"פ- (United Nations Special Committee On Palestine) לוועדה הוענקו סמכויות נרחבות והיא נתבקשה לחקור את כל השאלות הקשורות לארץ ישראל ולהגיש את המלצותיה לא יאוחר מ-1 בספטמבר 1947. הוועדה, שהיו בה נציגים מ-11 מדינות, שהתה בארץ שבועות אחדים ונפגשה עם נציגי השלטון, עם נציגי התנועה הציונית ועם נציגים של הערבים תושבי הארץ. דו"ח הוועדה, שפורסם באוגוסט 1947, המליץ להביא את המנדט הבריטי לידי סיום לא יאוחר מאוגוסט 1948. רוב חברי הוועדה המליצו לחלק את ארץ ישראל לשתי מדינות - יהודית וערבית - ולהותיר יחידה נוספת, בין-לאומית - הכרך של ירושלים (ראו המפה באיור 20).

על פי המלצת הוועדה, המדינה היהודית תשתרע על כ-60% מארץ ישראל. בשטח זה חיו בשנת 1947 כ-900,000 איש, מהם 500,000 יהודים ו-400,000 ערבים. במדינה הערבית, שתשתרע על כ-33% משטח ארץ ישראל, חיו אז כ-700,000 איש מהם 10,000 יהודים, שישבו בעיקר בגליל המערבי, בגוש עציון, בדרך העולה מתל אביב לירושלים ובאזור שבין אשדוד לרפיח. "הכרך של ירושלים" - שכונה

איור 20: מפת ועדת אונסקו"פ מאוגוסט 1947: השטח הירוק - המדינה היהודית, השטח הוורוד - מדינה ערבית, השטח הלבן - תחום בין-לאומי. על המפה מופיעים סימונים להצעות לשינויים באזור ים המלח.

corpus seperatum (גוף נפרד) - יועד להיות אזור ניטרלי ומפורז מכוחות צבאיים. נכללו בו הערים ירושלים ובית לחם והכפרים והעיירות סביבם. בשנת 1947 ישבו בשטח זה 200,000 איש, מחציתם יהודים ומחציתם ערבים. בראש האזור הניטרלי יעמוד מושל מטעם מועצת הנאמנות, לא יהודי ולא ערבי, לא אזרח אחת המדינות שיוקמו בארץ ולא תושב השטח בעת מינויו לתפקיד.

העקרונות שהובילו לתיחום זה דמו לעקרונות שגובשו כבר בוועדה המלכותית: תפרוסת האוכלוסייה היהודית והערבית, גבולות הכפרים, קרקעות בבעלות יהודית, הצורך במתן שטח לעלייה יהודית גדולה בעתיד (לשם כך הוקצה הנגב למדינה היהודית) ומתן מוצא לים סוף למדינה היהודית.

שאלה 8: חלוקת הודו הבריטית לוותה ברצח הדדי של כחצי מיליון מוסלמים והינדים מתוך אוכלוסייה של 390 מיליון ובחילופי אוכלוסייה של כעשרה מיליון איש, מחציתם מוסלמים ומחציתם הינדים, אשר נאלצו לעזוב את בתיהם. אם חלוקת ארץ ישראל לשתי מדינות הייתה יוצאת לפועל, האם לדעתכם תהליך החלוקה היה דומה לתהליך שהתרחש בהודו? נמקו את תשובתכם.

שאלה 9: נבחרתם להיות חברים בוועדת אונסקו"פ לדון בפתרון הסכסוך בארץ ישראל. האם הייתם ממליצים לחלק את הארץ? אם כן, כיצד? מה הנימוקים שהייתם משתמשים בהם כדי להצדיק את ההמלצה שלכם?

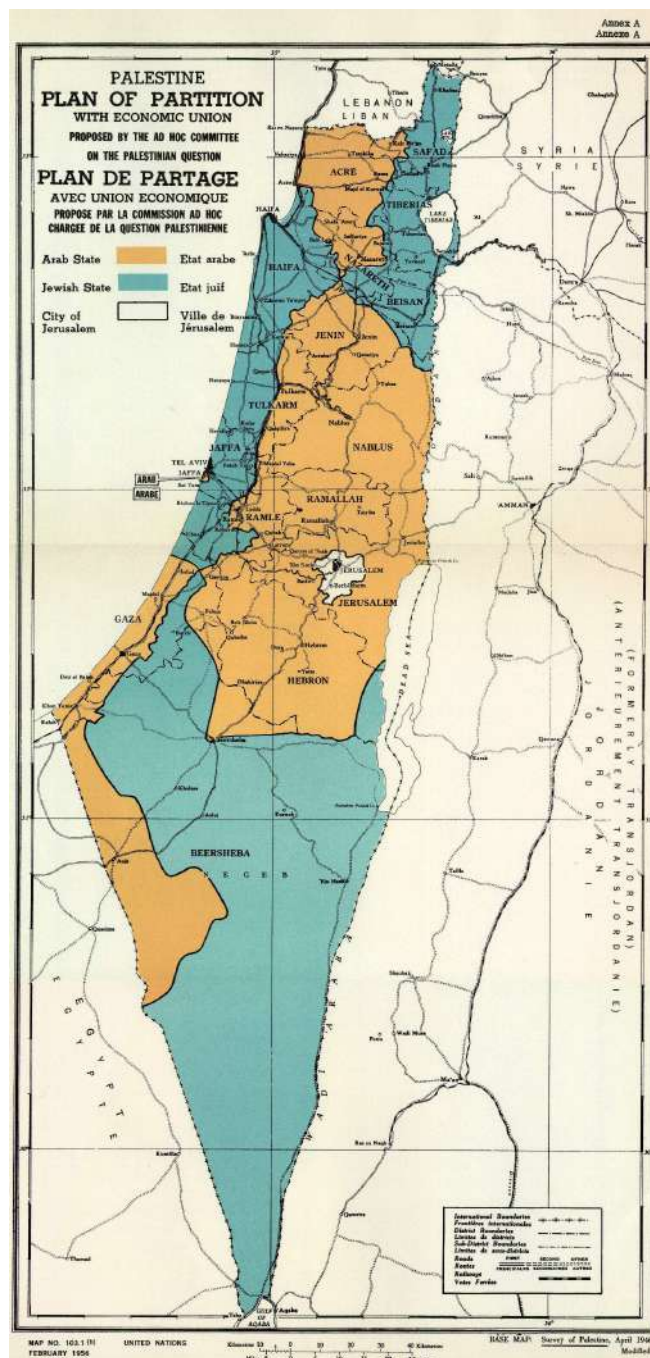
מוסדות האו"ם קיבלו את ההמלצה העיקרית של הוועדה, אך הקימו תת-וועדה לבחינה מדוקדקת של הגבולות העתידיים של אזורי החלוקה. לשם כך הועברו המלצות הוועדה לגורמים המעורבים - התנועה הציונית והוועד הערבי העליון, נציגי הליגה הערבית וממשלת בריטניה, ואלה התבקשו להביע דעתם על מפת החלוקה. אנשי התנועה הציונית שבחנו את המפה ביקשו לשנותה, בעיקר לצורכי תוכנית המוביל הארצי להעברת מים מצפון הארץ לדרומה. המתכנן הראשי של התוכנית, המהנדס שמחה בלאס, נשלח למטה האו"ם כדי לנסות לשנות את מפת החלוקה באופן שיאפשר לבנות את המוביל כולו בתוך המדינה היהודית העתידית. בלאס הצליח לשנות את מיקום אזורי החיבור של חלקי המדינה היהודית המפוצלת כך שיתאימו לתוכנית המוביל, וכן הצליח לצרף את מזרח עמק בית נטופה, שהיה מיועד להיות מאגר המים העיקרי של המפעל. עוד דרשה התנועה הציונית לשנות את הקו המוצע ליד ים המלח כדי לכלול את אתר מצדה ואת מעיינות עין גדי בתחומי המדינה היהודית (ראו מפה באיור 20).

תת-הוועדה לתיחום ביקשה להקטין את מספר הערבים במדינה היהודית ולכן החליטה לצרף את הערים רמלה, לוד ובאר שבע למדינה הערבית וכן גם את העיר יפו על 70,000 תושביה הערבים, שנתרה מובלעת בתוך המדינה היהודית. עוד נלקח מהמדינה היהודית השטח מדרום למישור החוף הדרומי ועד אזור עוג'ה אל חפיר, וזאת בשל דרישה בריטית-מצרית. בשל ההיענות לדרישות השונות שונתה במקצת מפת החלוקה. על פי המפה שהוצגה לאישור מועצת האו"ם, תוקם מדינה יהודית שיחיו בה כחצי מיליון יהודים ו-300,000 ערבים, ומדינה ערבית שיישאר בתחומה 15,000 יהודים ב-20 ישובים (ראו מפה באיור 21).

הליגה הערבית

הליגה הערבית היא ארגון שהוקם ב-22 במרץ 1945 ואליו הצטרפו שבע המדינות הערביות שהיו עצמאיות באותה תקופה: ירדן, לבנון, מצרים, סודן, עיראק, ערב הסעודית ותימן. מטרתו היו לפעול לטובת כל המדינות הערביות ולהבטיח את עתידן. היום חברות בארגון 22 מדינות.

איור 21: הצעת החלוקה של האו"ם, נובמבר 1947: השטח התכול - המדינה היהודית, השטח הצהוב - המדינה הערבית, השטח הלבן - אזור ניטרלי

תיחום מורכב ומסובך זה הוצע על בסיס השאיפה הבלתי אפשרית בעת ההיא לשלום ולשיתוף פעולה כלכלי מלא בין שתי המדינות שעתידות לקום בארץ ישראל. לכן נוכחות אוכלוסייה ערבית גדולה במדינה היהודית ואוכלוסייה יהודית במדינה הערבית לא נראתה בעייתית, ובפרט שצפו שאוכלוסייה יהודית רבה תהגר למדינה היהודית וכך יקטן גודלה היחסי של האוכלוסייה הערבית. נוסף על כך, חברי תת-הוועדה לתיחום סברו ששיתוף הפעולה הכלכלי, שהתוכנית התבססה עליו, יקטין את המתח בין היהודים לערבים.

החלטת החלוקה של האו"ם, החלטה 181, התקבלה ברוב קולות בישיבת עצרת האו"ם ב-29 בנובמבר 1947. החלטה זו הייתה ההכרה הבין-לאומית הרשמית בזכותו של העם היהודי למדינה משלו, ובה בעת הכרה בזכותם של ערביי ארץ ישראל למדינה משלהם. החלטה זו סיימה את הפרק הראשון בתיחום גבולותיה של ארץ ישראל בעת החדשה, פרק שבו לא תושבי הארץ כי אם גורמים בין-לאומיים - האימפריה העות'מאנית, הבריטים, ממשלת צרפת והאו"ם - קבעו תיחומים בארץ ישראל, והם עשו זאת במשא ומתן דיפלומטי. מכאן ואילך החל הפרק השני בתיחום גבולותיה של הארץ, שבו התושבים שחיו בארץ ובמדינות הסמוכות לה קבעו קווי תיחום, שהיו תוצאה של הישגיהם הצבאיים במלחמות.

התנועה הציונית ויהודי ארץ ישראל קיבלו בשמחה את החלטת החלוקה, אך העולם הערבי וערביי ארץ ישראל התנגדו לה והחלו בפעולות מלחמתיות לבטל את ההחלטה. פעולותיהם הובילו למלחמה כוללת בין הערבים ליהודים בארץ ישראל ובהמשך - למלחמה בין מדינות ערב למדינת ישראל. במלחמה זו נקבעו קווי תיחום חדשים והחלטת החלוקה של האו"ם לא יצאה אל הפועל.

שאלה 10: האם הצעת החלוקה של האו"ם לקחה בחשבון את ההבטחה הבריטית שבארץ ישראל יוקם הבית הלאומי של העם היהודי? נמקו את תשובתכם.

שאלה 11: מדוע לדעתכם התנגדו מדינות ערב וערביי ארץ ישראל להחלטת האו"ם?

8. סיכום ומסקנות

בחוברת זו אנו דנים בפרק זמן של כחמישים שנה, שבו עוצבו גבולותיה המדיניים של ארץ ישראל בעת החדשה. בתקופה זו הפכה ארץ ישראל מהוויה רעיונית-רוחנית לישות טריטוריאלית-מדינית בעלת גבולות מוגדרים, שטח נרחב ואוכלוסייה מגוונת.

פרק זמן זה מתייחד בכך שבתהליך עיצוב גבולותיה של ארץ ישראל היה המשא ומתן המדיני מכשיר עיקרי, שלא כפי שהיה עד אז ואף לא כפי שעוצבו גבולותיה של מדינת ישראל מאז הקמתה בשנת 1948 ועד הסכם השלום עם מצרים בשנת 1979. בחמישים שנה שדנו בהם כאן, הלחץ המדיני של גורם זה או אחר היה בו כדי להשפיע על תיחום הקו, אך הוא נעשה לא כדי לסיים מלחמה, אלא כדי לפתור בעיות בשטח. עוד ראוי לציין כי בתקופה זו לא נעשה שימוש בכל קו שנתחם קודם לכן, וכל קו גבול היה יצירה חדשה בשטח, שלא הושפעה מתיחומים היסטוריים שקדמו לתהליך שסקרנו.

גורמים מדיניים שונים השתתפו בתהליך תיחום הגבולות. העיקריים שבהם היו בראש ובראשונה בריטניה, שידה הייתה בקביעת כל קווי הגבול בתקופה שתוארה, ושניות לה - צרפת והאימפריה העות'מאנית. העות'מאנים הטורקים נאלצו אומנם לקבל את התכתיב הבריטי, אך לעומת זאת העמדה הברורה והעקבית של הצרפתים הביאה בסופו של דבר להצגת קו פשרה בין צרפת לבין בריטניה בגבול הצפון. התנועה הציונית ניסתה להפעיל לחץ על כל הצדדים שהיו מעורבים בדיונים כדי להשיג את קו הגבול הנוח לה, אך בסופו של עניין, הישגיה הממשיים היו שוליים, והצלחה מסוימת הושגה רק כאשר מאמציה תואמו עם הבריטים. בכל מקום שבו הדעות היו חלוקות נאלצה ההנהגה הציונית לבטל רצונה מול הבריטים. לקראת סוף התקופה נוסף "שחקן" חדש - האו"ם - והוא בפעילותו הביא למעשה לקביעת ההחלטה הרשמית על חלוקת הארץ בין היהודים לערבים.

פעילות תיחום הגבולות שנעשתה במשך התקופה שתוארה הביאה לשלוש תוצאות, שהשפעתן נמשכת עד היום וכנראה תימשך עוד שנים רבות.

התוצאה האחת היא בניית המסגרת הטריטוריאלית של ארץ ישראל, מסגרת שלמעשה - פרט למקרה חריג אחד - לא שונתה עד היום, וזאת אף שלתקופות קצרות נראה היה שהקווים הללו נפרצו. בסופו של דבר, כל פריצה ישראלית החוצה מן הקווים - להוציא את ההשתלטות על רמת הגולן בגבול עם סוריה - וכל פריצה פנימה לתוכם שנעשתה על ידי מצרים וירדן, התבטלו במשך הזמן. נראה כי העולם הרחב קיבל ומקבל את קווי המנדט כקווי התיחום של ארץ ישראל-פלסטינה, מבלי לקבוע למי שייך השטח במלואו או בחלקו. כל שינוי מהותי במסגרת תיחום זו יחייב שינוי מהותי באזור כולו.

התוצאה השנייה היא הופעתו של עם חדש על מפת הלאומים בעולם, העם הפלסטיני. על אף שיש הטוענים כי סימנים לאומיים החלו להופיע עוד קודם לכן, הרי חמישים השנים הראשונות של המאה העשרים יצרו אצל יושבי הארץ הערביים תחושה לאומית, המפרידה אותם משאר ערביי המזרח התיכון. העם הפלסטיני הוא עם חדש, שהתהווה בעקבות תיחום גבולותיה של ארץ ישראל בתקופה שנסקרה.

פלסטיני הוא מי שחי בארץ ישראל המנדטורית, בין השנים 1918 ל-1947 והוא או צאצאיו ממשיכים לשייך עצמם לעם הפלסטיני.

התוצאה השלישית היא התהוות הסכסוך הלאומי בין היהודים לערבים בשטחה של ארץ ישראל והופעתו של רעיון חלוקת הארץ בין היהודים לערבים. נראה כי מאז אמצע שנות השלושים של המאה העשרים, ובעיקר מאז שנת 1937 עת פורסמו המלצות הוועדה המלכותית, נזרק לחלל העולם רעיון החלוקה. במשך השנים רעיון זה עלה וירד, אך עד היום זהו נדבך חשוב בכל תוכנית לסיום הסכסוך הטריטוריאלי בארץ ישראל. נראה כי מאז 1937 התקבע רעיון החלוקה אצל קובעי המדיניות, וכל הדיונים ממועד זה ואילך עוסקים למעשה בשאלה היכן יעבור קו ההפרדה בין שתי הישויות הלאומיות בארץ ישראל.

שלושת הנושאים הללו - תיחום הארץ, קיומו של העם הפלסטיני ורעיון החלוקה - כולם תוצרים ברורים של תהליך קביעת גבולותיה של ארץ ישראל בתקופה שקדמה להקמת מדינת ישראל.

תשובות לשאלות

שאלה 1: מדוע לדעתכם בתקופת המנדט לא התיישבו יהודים מחוץ לגבולות המוכרים של ארץ ישראל?

תשובה: גבולות ארץ ישראל תחמו את האזור שבריטניה וחבר הלאומים התחייבו לסייע בו בהקמת הבית הלאומי היהודי. התיישבות מחוץ לקווי גבול אלה לא הייתה מצרפת את שטח ההתיישבות לתחומי המדינה היהודית העתידה.

שאלה 2: האם אתם מכירים שם אחר לעם הפלסטיני? אם כן, מהו?

תשובה: יש הקוראים להם ערביי ארץ ישראל, וכיום - ערביי ישראל.

שאלה 3: לכל אחד מהאירועים שלהלן, ציינו אם הוא השפיע על תיחום גבולותיה של ארץ ישראל. נמקו את תשובתכם.

א. חפירת תעלת סואץ

תשובה: מעט - חפירת התעלה הביאה בעקיפין לתיחום קו 1906 בין האימפריה העות'מאנית למצרים, שהפך ברבות הימים להיות קו הגבול בין ארץ ישראל למצרים.

ב. הצטרפות ארצות הברית למלחמת העולם הראשונה

תשובה: לא. ארצות הברית לא הייתה מעורבת בתיחום קווי גבול באזור שלנו.

ג. הקמת היישוב מטולה

תשובה: הקמת מטולה בשנת 1896 השפיעה על מיקומו של קו הגבול בין ארץ ישראל ללבנון. עצם קיומו של יישוב יהודי במקום זה הביא לדחיקת קו הגבול צפונה ממקורות הירדן.

ד. המהפכה הבולשביקית ברוסיה

תשובה: לא. אומנם בעקבות המהפכה הבולשביקית פרשה רוסיה מהמלחמה ומהדיון על גורל המזרח התיכון, אך גם לפני המהפכה, כאשר השתתפה באופן פעיל בדיונים על עתיד שטחה של האימפריה העות'מאנית, היא לא התעניינה בתיחומה של ארץ ישראל.

ה. בניית מסילת הרכבת החיג'זית מדמשק למדינה

תשובה: לא. המסילה השפיעה על הדרישה הציונית לתיחום הגבולות, אך דרישה זו לא התקבלה.

ו. נפילת יוסף טרומפלדור וחבריו בקרב תל חי

תשובה: לא. הבריטים והצרפתים, שקבעו את מיקום קו הגבול, לא התייחסו לקרב ולתוצאותיו בדיוניהם, וספק אם ידעו שהתרחש.

שאלה 4: מה עלה בגורלן של המדינות רבות הלאומים באירופה?

תשובה: ברית המועצות, יוגוסלביה וצ'כוסלובקיה התפרקו ליחידות לאומיות נפרדות על פי הלאומים השונים שהיו בהן.

שאלה 5: בשנת 1937, התגוררו יהודים בארץ ישראל בערים הגדולות - תל אביב, ירושלים חיפה ויפו, ונוסף על כך בתוך כ-150 יישובים כפריים, מרביתם במישור החוף, בעמק יזרעאל, בעמק הירדן ובאצבע הגליל. מספר הכפרים הערביים היה גדול בערך פי ארבעה והם היו מפוזרים בכל חלקי ארץ ישראל המיושבת. האם המלצות הוועדה המלכותית התחשבו בפיזור זה? נמקו את תשובתכם.

תשובה: השטח שהוקצה למדינה היהודית כלל בעיקר את השטחים שהיו מיושבים ביהודים, ואליהם נוסף שטח הגליל כולו שהיה מיועד לקלוט עלייה יהודית גדולה לאחר הקמת המדינה היהודית העצמאית. רוב השטח הנותר, שהיה מיושב בעיקר בערבים, עתיד היה להישאר בידיהם.

שאלה 6: מדוע לדעתכם המליצה ועדת פיל שהתחום שיישאר בידי הבריטים יכלול, פרט לערים הקדושות ירושלים ובית לחם, גם את הערים יפו, לוד ורמלה? נמקו את תשובתכם.

תשובה: יפו מספקת מוצא לים ומציעה קשר ימי לירושלים; בלוד נמצא שדה התעופה והיא מספקת קשר אווירי; רמלה נמצאת על הכביש הראשי בין יפו לירושלים ועוברת בה מסילת הרכבת לירושלים. ליד רמלה שכן גם מחנה סרפנד (צריפין), שהיה בתקופת המנדט הבסיס המרכזי של הצבא הבריטי בארץ ישראל.

שאלה 7: מדוע לדעתכם הציעו חברי הוועדה לצרף את האוכלוסייה הערבית של ארץ ישראל לעבר הירדן ולא לתת לה מדינה עצמאית משלהם?

תשובה: בריטניה לא התחייבה לעזור להקים בית לאומי לערביי ארץ ישראל. ייתכן שחברי הוועדה סברו שתושבי הארץ, שלא היו מאורגנים פוליטית ולחמו נגד השלטון הבריטי, אינם מסוגלים להקים מדינה עצמאית משלהם ולנהל אותה; לכן המליצו לצרף את השטח הערבי לשליטתו של האמיר עבדאללה, שהיה מקובל על הממשלה הבריטית.

שאלה 8: חלוקת הודו הבריטית לזוטה ברצח הדדי של כחצי מיליון מוסלמים והינדים מתוך אוכלוסייה של 390 מיליון ובחילופי אוכלוסייה של כעשרה מיליון איש, מחציתם מוסלמים ומחציתם הינדים, אשר נאלצו לעזוב את בתיהם. אם חלוקת ארץ ישראל לשתי מדינות הייתה יוצאת לפועל, האם לדעתכם תהליך החלוקה היה דומה לתהליך שהתרחש בהודו? נמקו את תשובתכם.

תשובה: כל תשובה שכתבתם טובה, כל עוד נימקתם אותה היטב. אחרי הכול, איננו יודעים מה היה קורה בעתיד אלטרנטיבי שבו המרחב הכולל של ארץ ישראל ועבר הירדן היה מחולק בין שתי מדינות.

שאלה 9: נבחרתם להיות חברים בוועדת אונסקו"פ לפתרון הסכסוך בארץ ישראל. האם הייתם ממליצים לחלק את הארץ? אם כן, כיצד? מה היו הנימוקים שהייתם משתמשים בהם להצדיק את המלצה שלכם?

תשובה: כל המלצה שתתנו טובה, כל עוד נימקתם אותה היטב.

שאלה 10: האם הצעת החלוקה של האו"ם לקחה בחשבון את ההבטחה הבריטית לסייע להקים בית לאומי ליהודים בארץ ישראל? נמקו את תשובתכם.

תשובה: כן, הבטחת הבריטים הייתה לסייע להקים בית לאומי ליהודים בארץ ישראל ואכן את ההבטחה הזו החליט האו"ם לאמץ.

שאלה 11: מדוע לדעתכם התנגדו מדינות ערב וערביי ארץ ישראל להחלטת החלוקה של האו"ם?

תשובה: ערביי ארץ ישראל, הפלסטינים ומדינות ערב העצמאיות טענו שכל ארץ ישראל שייכת להם ושהיהודים הם פולשים קולוניאליים. לדבריהם, על פי זכות ההגדרה העצמית של הפלסטינים, על כל ארץ ישראל להיות בשליטתם, כפי שקרה בסוריה, בלבנון, בעיראק ובעבר הירדן: במדינות אלה לא ניתן לעמים אחרים - הכורדים, הדרוזים, העלווים ועוד - להקים מדינה משלהם.

להרחבת קריאה

1. אביזוהר, מאיר ופרידמן, ישעיהו (עורכים). **עיונים בתוכניות החלוקה 1937-1947**, אוניברסיטת בן-גוריון: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, 1984.
2. אנדרסון, מתיו סמית. **חדירת המעצמות לאגן הים התיכון**, תל אביב: מערכות, 1972.
3. ביגר, גדעון. **ארץ רבת גבולות**, אוניברסיטת בן-גוריון: המרכז למורשת בן-גוריון, 2001.
4. בָּרָךְ, משה. **גבולות ארץ ישראל**, תל אביב: יבנה, 1988.
5. דותן, שמואל. **פולמוס החלוקה בתקופת המנדט**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 1979.
6. סייקס, כריסטופר. **מבלפור עד בוין**, תל אביב: מערכות, 1978.